

הקמת המחנה והשילוחים הראשונים

א. בנייתו של המחנה ומינוי הסגל

לא ידוע מתי נתקבלה סופית ההחלטה להקים את המחנה בחלמנו ובאיזה מועד ובאילו נסיבות ניתנו ההוראות בעניין זה. קרוב לוודאי שהדבר קרה כבר בסוף אוקטובר או בתחילת נובמבר 1941. לפי דבריו של איש סגל המחנה, קורט מביוס (Kurt Mabiuss), את ההוראות להקמת המחנה בחלמנו נתן היטלר עצמו.¹

המקום נבחר בגלל כמה תכונות שהעיקרית שבהן היתה הימצאותו של הארמון הנטוש ששכן בקצה הכפר חלמנו, במרחק חמישים מטר מן הכביש. הדבר אפשר גישה קלה אליו ועם זאת ניתן היה להסתיר את הנעשה בו מעיניהם של עוברי אורח מקריים. הארמון שופץ והוכן לקלוט את האומללים, והכנסייה, שעמדה מדרום-מזרח לארמון שימשה לא אחת למקום ריכוז שלהם קודם שיועברו לארמון. קרוב לארמון זרם הנהר נר (Ner), שאף-על-פי שלא היה רחב, די היה בו להקשות על כל ניסיון בריחה ולהקל על השמירה ולבודד את שטח הארמון מהסביבה. במרחק של פחות ממאה מטר מן האגף הצפוני-המערבי של הארמון נמצא אסם תבואה ששימש אף הוא לצורכי המחנה. ליד הכפר חלמנו עברה מסילת ברזל צרה שנסעו בה רכבות מקומיות, וכך אפוא היתה אפשרות להביא את האומללים הן במשאיות בכביש והן ברכבת.

לפני מלחמת העולם השנייה היו בכפר חלמנו ארבעים בתים של איכרים, בהם שנים-עשר בתים בעלי חצרות גדולות. כן שכנו בכפר בניין של בית הספר המקומי, בניין של ועד הכפר, אכסניה ותחנת מכבי אש. עד פרוץ המלחמה חיו בכפר כמאתיים וחמישים איכרים פולנים, אבל את רובם גירש מן המקום הכובש הנאצי ובמקומם יושבו שם גרמנים, רובם מהגרים מוהלין (Wolhyniendeutsche), שתפסו את הבתים הגדולים והטובים יותר. בסך הכול התגוררו בכפר זה בסוף 1941 כשלוש מאות תושבים, רובם, כאמור, גרמנים מאזור ווהלין.² במקום הוקם תא של המפלגה הנאצית (NSDAP) ובראשו הועמד הרברט רומר (Herbert Romer).³ בשני אתרים, המרוחקים זה מזה ארבעה קילומטרים הוקם מחנה המוות חלמנו. הארמון שבכפר היה האתר הראשון, ובו תוכננה קליטתם של האסירים ורציחתם. האתר השני, שנקרא "מחנה היער", הוקם ביער ז'וכוב (Rzuchowski las), שבשלוש קרחות היער שבו נחפרו קברי המונים שאליהם התכוונו הגרמנים להשליך את גופותיהם של הנרצחים.⁴

כשניגשו הגרמנים להקים את המחנה בחלמנו, הם כבר צברו ניסיון בפעולות רצח שעשו ביהודי נפת קונין, אבל בעיקר בפעולות של רצח המונים שנעשו בשטחים הכבושים של ברית המועצות. את פעולות הרצח האלה ביצעו בעיקר יחידות איינזצגרופן, אך גם יחידות אחרות של המשטרה ושל הצבא הגרמני ומשתפי פעולה לאומנים מקרב הליטאים, הלטבים, האסטונים והאוקראינים. הרצח בוצע בדרך כלל בירי

בהמונים. מחודש ספטמבר 1941 השתמשו יחידות איינזצגרופן גם במשאיות גז להמתת המונים של יהודים.⁵ באזור ורטגאו נעשו, כאמור, פעולות דומות של רצח המונים, אבל בקנה מידה קטן יותר. לאחר שיחידות איינזצגרופן צברו ניסיון בהמתת המונים במשאיות גז, החליטו הגרמנים על עוד שיפור בפעולות רצח אלו, במקום לנוע ממקום למקום במשאיות הגז ולהריץ אליהן את המיועדים להמתה, הוחלט להקים מחנות השמדה קבועים שיצוידו במתקני גז ולגרש אליהם את הנרדפים ממקומות שונים, גם מרוחקים.

חלמנו היה מחנה ההשמדה הראשון שהתנהל בו רצח המונים בשיטה של הבאת המיועדים להמתה אל המחנה הקבוע. מחנות ההשמדה האחרים היו בלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה והגדול בהם - אושוויץ-בירקנאו. בחודש נובמבר 1941 התמקם שם סגל המחנה. הקבוצה האחת כללה חמישה-עשר איש מאנשי משטרת הביטחון הנאצית בפיקודו של הרברט לנגה - אותו "קומנדו לנגה", שניהל את הרצח של יהודי נפת קונין, והקבוצה האחרת, היתה מורכבת מאנשי שוצפוליציי (משטרת הגנה) ובה כמאה איש, רובם שוטרים ששירתו לפנים בגדוד של שוצפוליציי שהיה מוצב בעיר לודז'. משתי הקבוצות הללו הורכב סגל המחנה, שנקרא "זונדרקומנדו קולמהוף", כשמו הגרמני של הכפר חלמנו שבו הוקם המחנה. למפקד המחנה מונה האופטשטורמפירר הרברט לנגה, ולכן נקרא לפעמים סגל המחנה בתעודות רשמיות ראשונות "זונדרקומנדו לנגה". חודשיים בלבד שירת לנגה בתפקיד זה, ובחודש פברואר 1942 החליף אותו שולצה (Schultze) לפרק זמן קצר, ומתחילת מרס אותה שנה מונה למפקד המחנה הנס בוטמן (Hans Bothmann) - אף הוא בדרגת האופטשטורמפירר. לתפקיד סגן מפקד המחנה מונה אוברשטורמפירר הרברט אוטו (Herbert Otto). באפריל 1942 הוחלף אוטו בסגן מפקד מחנה אחר, האופטשטורמפירר אלברט פלטה (Albert Plate).⁶

אנשי משטרת הביטחון החזיקו בכל תפקידי הניהול במחנה. קבוצת אנשי השוצפוליציי חולקה לכמה יחידות משנה, שנקראו קומנדו, ואלו הן: קומנדו תובלה, קומנדו הארמון, קומנדו היער ובחודשים הראשונים - גם משמר הטחנה (Muehlenwache). על אנשי קומנדו התובלה היה ללוות אל המחנה את האומללים שהיו צריכים לרדת בתחנת הרכבת בפובייירציה (Powiercie) שבקרבת חלמנו וכן לשמור על האנשים שהובאו במשאיות היישר לחלמנו. קומנדו הארמון מילא תפקידים של שמירת אזור הארמון וכן ביצע פעולות בתוך הארמון עד לשלב ההמתה. קומנדו היער יצר שני מעגלי שמירה במחנה היער. כמו כן מילאו אנשי הקומנדו הזה תפקידים בעת קבורת גוויותיהם של הנרצחים או שרפתן. משמר הטחנה שמר על הנשלחים שהובלו ברכבת לפובייירציה ושוכנו למשך הלילה בטחנה בכפר הסמוך זוודקי (Zawadki).⁷ עם זה, לא היתה זו חלוקת תפקידים קבועה, ואנשי סגל המחנה הרבו להתחלף בתפקידיהם, לפי הוראות מזדמנות של מפקד המחנה.

אנשי הסגל שוכנו בכמה בתים ריקים שבעליהם הפולנים גורשו קודם לכן. למפקד המחנה בוטמן היתה דירת שרד של שישה חדרים בפוזנן מלבד דירתו שבכפר חלמנו. מפקדת המחנה שוכנה בבניין ועד הכפר לשעבר.⁹

עובדי המחנה נהנו מתנאי שכר וכלכלה מועדפים לעומת עמיתיהם, אנשי שירותי הביטחון והמשטרה ששימשו בתפקידים אחרים. מלבד המשכורת הרגילה קיבלו אנשי הסגל תוספת יומית של 12-15 מרקים, וכך היו התוספות גבוהות פי שניים ממשכורתם הרגילה של העובדים.¹⁰

לסגל צורפה גם קבוצה של שבעה פולנים שנועדו לשמש כוח עזר. אנשים אלה היו קודם אסירים שנכלאו במבצר השביעי בפוזנן, ועכשיו ניתנה להם האפשרות לנוע בחופשיות בתוך הארמון וגם לצאת לכפר חלמנו.¹¹ כמו כן הועסקו במחנה שמונה עובדות שכירות מתושבי הכפר, שעבדו במטבח, במזנון של סגל המחנה ובעבודות נקיון במפקדה.¹²

ראשונים באו למחנה אנשי משטרת הביטחון והקבוצה הפולנית ואלה השלימו את כל עבודות ההכנה, כולל גידור המחנה. אחר-כך באו לשם אנשי שוצפוליציי.¹³

אנשי הסגל חויבו לחתום כל שבוע על התחייבות לשמור בסוד את המתרחש במחנה.¹⁴ אבל חיש מהר התפשטו הידיעות על הנעשה בו, שהלוא כמה מנשות הכפר עבדו שם, ואנשי הסגל הגרמנים עצמם פקדו את הכפר ואף יצאו דרך קבע לעיירה הסמוכה קולו לבלות עם נשים גרמניות שהתגוררו בה, ושם נהגו להשתכר ולפטפט עם תושבי המקום.¹⁵

המחנה צויד בשלושה רכבי גז, שסיפק מברלין מדור II-D, המחלקה הטכנית של המשרד הראשי לביטחון הרייך. בראש מחלקה זו עמד אוברשטורמבנפירר ולטר ראוף (Walter Rauff) שהיה מופקד על ההספקה, ההפעלה והטיפול הטכני של רכבי גז. אלו היו מש איות גדולות מדגם רנו ולהן ארגז בעל דלתות כפולות מאחור, בדומה למשאיות המובילות רהיטים. אורכו של הארגז ארבעה מטרים, רוחבו 2.20 מטרים וגובהו שני מטרים. בפנים היה הארגז מצופה בפח מגולוון. צבען של המשאיות היה כצבע מדי הצבא הגרמני והן נראו מבחוץ כרכב רגיל תמים לכאורה. על רצפת הפח הונחו סבכות עץ ובגוף הארגז היה פתח שניתן היה לחברו בצינור גמיש לצינור גזי הפלטה של המנוע. בתוך הארגז היתה נורת חשמל, וכשזו הודלקה אפשר היה לראות מתא הנהג את פנים המשאית. בתפקיד הנהגים של רכבי הגז הועסקו גוסטב לאבס (Gustav Laabs), אוסקר הרינג (Oskar Hering), ולטר בורמייסטר (Walter Burmeister) וארווין בירסטינגר (Erwin Buerstinger) - כולם אנשי שירותי הביטחון.¹⁶

סגל המחנה היה כפוף ישירות למפקד הגבוה של הס"ס והמשטרה בוורטגאו. בסוף שנת 1941 החזיק בתפקיד זה גרופנפירר וילהלם קופה. זמן קצר לאחר הפעלתו של המחנה בחלמנו, ב-30 בינואר 1942, הועלה קופה בדרגה ונעשה אוברגרופנפירר. קופה היה כפוף ישירות לראש הס"ס והמשטרה הנאצית, רייכספירר היינריך הימלר (Heinrich Himmler). מבחינה מנהלית הוא היה גם כפוף למושל ורטגאו, ארטור גרייזר, שנהג להתערב באופן פעיל ביותר בכל הנעשה במחנה חלמנו.

גורמים נאציים שונים - מוסדות ניהול, מוסדות המפלגה והכוחות המזוינים בחבל ורטגאו - הוכנו והודרכו להשתתף בפעולות חיסולם של היישובים היהודיים והעברתם של רבבות היהודים אל מחנה המוות בחלמנו. הוחלט שפעולות רצה ההמונים במחנה חלמנו ייפתחו ב-8 בדצמבר 1941.

ב. יום 8 בדצמבר 1941

ב-9 בדצמבר 1941 היתה צריכה להיפתח בפרבר ונוה שבברלין ועדה בין-משרדית מיוחדת שתתאם את פעולות רצח ההמונים המזורז של יהודי אירופה. פעולות אלו, ובעיקר ארגונם של המשלוחים למחנות ההשמדה היו כרוכות בשיתוף פעולה הדוק בין גורמים ומוסדות נאציים שונים, והוועדה שאורגנה בידי ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך, אוברגרופנפירר ריינהרד היידריך, נועדה לתת תוקף "חוקי" לפעולות תיאום אלו. הזמנות להשתתף בוועידה נשלחו כבר ב-29 בנובמבר 1941 לנציגים של משרדי הממשלה - מיניסטרויון הפנים, מיניסטרויון המשפטים, מיניסטרויון החוץ והמיניסטרויון לשטחים הכבושים במזרח - וכן לנציגים של הנהלת ("ממשלת") הגנרל-גוברנמן הממונה על תכנית ארבע השנים (שהיא בעצם משרד הכלכלה הראשי של גרמניה הנאצית), של לשכת המפלגה הנאצית, של לשכת הקנצלר (לשכתו של היטלר) ושל המשרד הראשי לענייני גזע ויישוב גרמנים והחשוב ביותר - לנציגים של גורמי משטרה שונים של גרמניה הנאצית.¹⁷ ייתכן - אף כי אין הדבר ידוע בוודאות - שמועד הפעלתו של מחנה ההשמדה בחלמנו היה קשור במועד הסמוך של פתיחת הוועידה לתיאום בין-משרדי של פעולות ההשמדה של העם היהודי.

ממש ברגע האחרון, ב-8 בדצמבר, דחה היידריך את מועד הוועידה וקבע מועד חדש - 20 בינואר 1942. קרוב לוודאי שדחייה זו היתה קשורה במאורעות בין-לאומיים כבדי משקל, כלומר התקפתם של היפנים על פרל הרבור (Pearl Harbor) ב-7 בדצמבר 1941 שבעקבותיה נכנסה ארצות הברית למלחמה.¹⁸ הוועידה שנפתחה ב-20 בינואר 1942 ידועה בשם "ועידת ונוה". ועידה זו אמנם נדחתה, אבל מועד הפעלתו של מחנה ההשמדה בחלמנו לא שונה ורצח ההמונים באתר זה התחיל כמתוכנן ב-8 בדצמבר 1941.

ראשוני הנספים במחנה חלמנו היו יהודי הגטו של העיירה קולו (Kolo), ששכנה במרחק עשרה קילומטרים מחלמנו. יום לפני תחילתן של פעולות רצח ההמונים נצטוו כל יהודי הגטו בקולו להתייצב לפני בניין היודנרט סמוך לבית הכנסת המקומי, ונאמר להם שהם יועברו לעבודה חקלאית במערב פולין ולעבודות בסלילתה של מסילת ברזל. הם הורשו לקחת עמם מטען אישי בלבד. באותו הזמן היו בגטו קולו כאלפיים וחמש מאות יהודים שנותרו מחמשת אלפי היהודים שחיו במקום לפני פרוץ המלחמה.

יהודי קולו כבר התנסו בגירושים אכזריים ובשילוחים לעבודות כפייה. הגירוש הראשון של יהודי קולו התרחש ב-10 בדצמבר 1939. באותו היום כלאו הגרמנים בצריפים ובבניינים רעועים את 1,140 היהודים שיועדו לגירוש לשטח הגנרל גוברנמן, והחזיקו אותם שם במשך שבוע ימים בתנאים איומים של רעב ומלקות. לאחר שכל רכושם נשדד בידי הגרמנים הוכנסו האומללים לרכבת משא והועברו לאיזביצה שבאזור לובלין.

ב-2 באוקטובר 1940 התרחש הגירוש השני בקולו, שבמסגרתו גורשו מאה וחמישים משפחות לכפרים בוגאי ונוביני ברדובסקיה, לא רחוק מקולו, ששם הקימו הגרמנים גטו כפרי למגורשים. לאחר גירוש זה הוקם בקולו גטו סגור וכל היהודים שנותרו בעיירה נכלאו בו. ב-21-19 ביוני 1941 נעשה עוד גירוש בקולו, כחמש מאות גברים יהודים נשלחו למחנות לעבודות כפייה בסביבת פוזנן. באוגוסט 1941 התרחש עוד גירוש, שבמסגרתו נשלחו מאה יהודיות צעירות למחנה לעבודת כפייה בברסלאו.¹⁹

היהודים מגטו קולו, שהתייצבו ב- 8 בדצמבר 1941 לפני בניין היודנרט, היו משוכנעים שמדובר בעוד גירוש לעבודת כפייה או לגטו אחר ותו לא. הם אמנם חזו סכנות גדולות עקב קשיי הגירוש בחורף הקשה, אבל לא יותר מזה. ממילא לא היתה להם כל אפשרות להתנגד, למנוע את הגירוש הצפוי או לפחות לצמצם את ממדיו. המעטים שהראו סימני התנגדות כלשהם, הוכרעו באכזריות. כשמונה מאות מן היהודים שרוכזו על-יד בניין היודנרט הועברו כבר באותו היום קבוצות-קבוצות במשאיות אל מחנה חלמנו. על גירוש יהודי קולו הופקדו המשטרה המקומית בפיקודו של לויטננט גריין (Grein) ויחידה של הז'נדרמריה בפיקודו של האופטמן שטרק (Stark).²⁰

מאחר שאיש לא ניצל ממחנה ההשמדה בחלמנו, לקוחים כל הפרטים על דרכם האחרונה של הנספים לקראת מותם האכזרי אך ורק מעדויותיהם של התליינים עצמם שנחקרו לקראת המשפטים נגד הפושעים הנאצים שפעלו במחנה זה. את האירועים בחלמנו אפשר לשחזר בעיקר לפי עדויותיהם של הפושעים הנאצים קורט מוביוס, ולטר בורמייסטר ווילהלם הויקלבאך (Wilhelm Heukelbach).

המחנה בחלמנו כבר היה ערוך להתחיל בפעולות הרצח. ליהודים שהובלו במשאיות לא היה מושג, ולו הקלוש ביותר, על יעד נסיעתם, ובוודאי לא על הצפוי להם בעוד שעות אחדות בלבד, ואין ספק שהם הופתעו מן הנסיעה הקצרה של חצי שעה בלבד. המשאיות נעצרו ליד שער סגור של שטח הארמון בחלמנו שהיה מגודר בגדר עץ גבוהה, ועם בואן פתח הזקיף את השער כדי שהמשאיות ייכנסו פנימה ומייד סגרו אותו. מכאן ואילך שוב לא היתה כל אפשרות לצאת וגורלם של האנשים במשאיות נחרץ.

בחצר הארמון נצטוו האנשים לרדת מן המשאיות הם ומטלטליהם. קיבלו אותם אנשי ס"ס, שבשלב הזה עדיין לא הראו את סימני האלימות האופייניים להם. אחד מבכירי הסגל של המחנה השמיע באוזני המובאים דברי הרגעה – בדרך כלל הופקד התפקיד של "הגרמני הטוב" בידי אלוואיס הפלה (Alois Haefele), אבל יש שאת מקומו תפס יוזף אוסטרמאייר (Josef Ostermeier). לאנשים שהובאו לחצר הארמון נאמר שהם יובלו למחנה עבודה בגרמניה או באוסטריה, והוסבר להם שעליהם להתרחץ קודם כול במרחץ המקומי ובגדיהם יחוטאו. הדברים נשמעו הגיוניים והבאים נטו להאמין לדברי ההרגעה של הגרמנים.

לאחר דברי ההרגעה האלה נצטוו הבאים להניח את מטלטליהם בחצר ולהיכנס לאולם בקומת הקרקע של הארמון. לפני כן ניתנה להם הוראה למסור חפצים ודברי ערך ולהניחם בסלים שהוכנו למטרה זו. הפולנים שהועסקו במחנה אספו את הסלים ורשמו בפנקס את שמותיהם של בעלי החפצים. זו היתה עוד פעולת מרמה.

לאחר מסירת החפצים הובלה קבוצת המיועדים להשמדה הראשונה, שהיו בה כשלושים וחמישה עד ארבעים איש, במדרגות למעבר שבסופו היתה קבועה דלת שהוליכה לשני חדרים מחוברים יחד. כאן נצטוו האנשים להתפשט, בלי הפרדה בין המינים, תחת עינם הפקוחה של אנשי ס"ס מזוינים. בקיר הארוך של המעבר היתה קבועה עוד דלת אחת שהוליכה למרתף מואר במנורות גז גדולות ועליה היה תלוי שלט "למרחץ". גם על המדרגות שהובילו למרתף היו כמה שלטים שנשאו את הכתובת "למרחץ". זו היתה המרמה השלישית והאחרונה. מכאן ואילך התרחשו האירועים במהירות רבה. אנשי שוצפוליצי התחילו

להריץ את האנשים הערומים אל היציאה האחורית של בניין הארמון, שממנה נבנה מדרון קרשים משופע, המגודר משני צדיו בגדר גבוהה. בשלב זה כבר הרגישו האומללים בסכנה הצפויה, אף כי לא יכלו לתאר לעצמם מה טיבה. אלא שמכאן שוב לא היתה כל דרך נסיגה. מי שהיסס לרוץ אל השיפוע נדחף בכוח ובגסות בידי הגרמנים בפיקודו של מביוס, ומרגע שהאדם הניח את כף רגלו על השיפוע, הוא התגלגל חיש מהר למטה.

בקצהו של המדרון המשופע כבר עמדה אחת ממשאיות הגז שדלתותיה האחוריות היו פתוחות והופנו בכיוון השיפוע שרוחבו הדלתות. לאנשים שהורצו לא היתה כל אפשרות אלא להתגלגל אל תוך ארגז המשאית. לאחר שכל הקבוצה של שלושים וחמישה - ארבעים איש נדחסה אל תוך המשאית, סגרו הגרמנים את הדלתות סגירה הרמטית.

לאחר נעילת הדלתות חיבר הנהג את הצינור הגמיש שבפתח ארגז המשאית עם צינור הפליטה, וכשהפעיל את המנוע, נכנסו גזי הפליטה חיש מהר אל תוך הארגז הסגור וחנקו את כל האנשים שבו. משאית הגז ובה הגוססים נסעה לאתר השני של המחנה, אל מחנה היער.²¹

תיאורו של מחנה היער והנעשה בו ידועים לנו בפרוטרוט מעדויותיהם של הפושעים שנחקרו לאחר המלחמה במערב גרמניה ובעיקר מעדותו של אחד הפושעים - יקוב וידרמוט (Jakob Widermut).

מחנה היער כלל קרחת יער גדולה שאורכה כשמונים מטרים ורוחבה כשמונים מטרים; קרחת יער בינונית שאורכה שבעים מטרים ורוחבה עשרים מטרים; וקרחת יער קטנה שאורכה ארבעים מטרים ורוחבה חמישה-עשר מטרים. קרחות אלו הופרדו בשדרות עצים. בקרחת היער הגדולה נחפרו שני קברי המונים שאורכם כשלושים מטרים, רוחבם עשרה מטרים ועומקם שלושה מטרים. בקרחת היער הבינונית נחפר קבר המונים אחד, גם הוא באותן מידות. בקרחת היער הקטנה נחפר קבר המונים שאורכו שנים-עשר מטרים, רוחבו עשרה מטרים ועומקו שלושה מטרים.

במחנה זה פורקה המשאית והגוויות הושלכו לתוך קברי המונים. אחר-כך רחצו את המשאית וזו הוחזרה למחנה הארמון כדי להמית את קבוצת הנספים הבאה. שלוש פעמים חזרו שלוש משאיות הגז על פעולה זו באותו יום של 8 בדצמבר 1941. מאורעות אותו היום שבו ונשנו למחרת ובימים הבאים, וכך הוסיפו משאיות הגז לנוע ולהמית אלפים ורבות.²²

ג. אורח חייו של סגל המחנה

אנשי סגל מחנה ההשמדה המשיכו יום-יום בפעולות של רצח ההמונים וערב-ערב שבו לשגרת הבילויים ולחיי העליזות ונהנו מן התנאים המועדפים שזכו להם. מסתבר שרובם הזדהו הזדהות אידאולוגית עם תפקידיהם במחנה ההשמדה. אבל גם מי שהראו מידה של הסתייגות כלשהי העדיפו לתרץ את התנהגותם בחובת המשמעת או בפחד מפני תוצאותיו של הסירוב. הפושע הנאצי קורט מביוס שנחקר לאחר המלחמה העיד את הדברים האלה:

צייתי לכל ההוראות והפקודות שנמסרו לי, כי כשוטר נשבעתי לעשות כן. בתקופת שירותי כחייל וכשוטר נאמר לי תמיד שחייבים למלא את כל הפקודות. על יסוד החינוך הזה, היתה בשבילי הפקודה דבר קדוש. האופטשטורמפירר לנגה אמר לנו גם שאת הפקודות להשמיד את היהודים הוציאו היטלר והימלר. היינו מתורגלים כך שכל הפקודות של הנהגת המדינה נראו חוקיות בעינינו.²³

ברוח שונה מעט התבטא הפושע הנאצי וילהלם שולטצה (Wilhelm Schultze):

בשעתו היה לי ברור שרצח יהודים בקולמהוף הוא עוול גדול. אמנם בהיותי חבר המפלגה הנאצית ובעבודתי בשירות המשטרה הוסבר לי בלא הרף באספות ובקורסים לחינוך פוליטי שהיהודים הם אויבי המדינה ויש להשמידם, אבל מבחינה אישית סברתי שליהודים, כמו לכל האנשים האחרים, יש זכות לחיות. ואם למרות דעתי זו לא סירבתי ולא התנגדתי לפקודות להשתתף ברצח יהודים במחנה ההשמדה קולמהוף, הרי זה משום שפחדתי מפני התוצאות.²⁴

תושב העיר קולו, יאן ס', שהיה פקיד במחלבה המקומית העיד ביוני 1945 שהוא הרבה להיפגש עם איש סגל המחנה אוברשרפירר ארווין שמידט (Erwin Schmidt), שהיה מנהל המזנון במחנה חלמנו ובתוקף תפקידו היה בא לעתים קרובות למחלבה. וכך העיד יאן ס' על שיחותיו עם ארווין שמידט:

לעתים קרובות מאוד הזדמן למשרדי אוברשרפירר ארווין שמידט, מנהל הקנטינה בחלמנו. מאחר שהוא ידע ששהיתי תקופה ממושכת בארצות הברית של אמריקה, הוא נהג בי בנימוס רב. הוא היה מביע את השקפותיו על בעיות חברה ופוליטיקה. הוא סבר שיש להשמיד את היהודים ועל כן לא ראה בפעולתו בקולמהוף מעשה שיש עמו קלון.²⁵

הפושע הנאצי ולטר בורמייסטר סיפר בעת חקירתו על אורח החיים של אנשי סגל המחנה, וכך אמר:

אנשי הס"ס לא היו חייבים בכיבוי אורות ויכלו לנוע בחופשיות כל הלילה. במחנה לא שרר מצב רוח של דיכאון. היה טוב לכולנו. לעתים הלכנו לקולנוע בוורטבריקן [שבקולו]. בתום שעות השירות שיחקו רבים בקלפים וגם שתו הרבה יחסית משום שכל אחד קיבל בחלוקה חצי ליטר וודקה לשבוע. היתה גם בירה שהיה אפשר לקנות באופן חופשי. היתה לכל אחד למעשה ידידה משלו, שהוא יכול היה לקחתה אליו למשך הלילה. מצב הרוח שלנו היה בדרך כלל טוב.²⁶

בהמשך חקירתו הוסיף בורמייסטר בנושא זה את הדברים האלה:

כשאני נשאל מה חשבתי אז על פעולתי בקולמהוף, עלי להשיב כך: השירות שלנו לא היה נחמד אלא איום. בייחוד כשראינו כל הזמן אנשים שאך זה היו בחיים, וזמן קצר לאחר מכן היו לגוויות. כשאמרתי בחקירה שמצב הרוח שלנו לא היה ירוד אלא טוב, יש להבין את דברי כך: בערב חופשי שמח כל אחד ששוב חלף לו עוד יום. כל אחד היה מעוניין שהערב החופשי יגיע מהר ככל האפשר, ואז השתדל כל אחד לארגן לעצמו את הערב כך שישתחרר מן המחשבה הזאת. וכך נהגו לשתות לשוכרה, לשחק, ללכת לקולנוע או לבלות עם ידידה.²⁷

מפקד המחנה, הנס בוטמן, החזיק מלבד דירתו המפוארת בפוזנן גם ביתן בכפר בקרבת המחנה. על מה שהתרחש שם העיד ארהרד מיכלזון (Erhard Michelsohn), גרמני תושב הכפר, ששימש בתפקיד מנהל בית הספר המקומי לילדים גרמנים:

כשעוד לימדתי בבית הספר הישן מול מקום המגורים של הס"ס קומנדו, שמתו לב שבוטמן וחבר אנשיו ערכו שם כמעט יום-יום אורגיות עם נערות ונשים גרמניות. למיטב ידיעתי אלו היו בדרך כלל מטפלות מבית החולים בוורטבריקן. בוטמן היה משליך אותן בבוקר החוצה והן שכבו בדרך כלל עירומות ושיכורות ברחוב. כך שגם ילדי בית הספר יכלו לראות זאת. הגשתי תלונות נגד המצב הזה למועצת בית הספר, ובעקבות זאת הועבר תחילה בית הספר למקום אחר, ואחר כך פורק. אני נזכר עוד שבוטמן בא אלי באותו הזמן ואמר לי שעלי לעזוב יחד עם בית ספרי.²⁸

ד. השילוחים הראשונים

לאחר חיסול היישוב היהודי בקולו בא תורם של יתר יישובי הסביבה. היישוב הקטן בדומביי (Dabie) היה השני בתור. לפי המפקד משנת 1921 חיו ביישוב זה 1,163 יהודים שהיו שלישי מכלל תושבי המקום. לא ידוע מה היה מספרם של התושבים היהודים סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה ובתחילת הכיבוש הנאצי. בקיץ 1940 הקימו הגרמנים גטו וכלאו בו את כל יהודי העיירה, ובסוף אותו קיץ גירשו מן הגטו מאה וחמישים גברים וחמישים נשים אל מחנות לעבודות כפייה באזור פוזנן. ב-17-14 בדצמבר 1941 ארגנו הגרמנים פעולה לחיסול הגטו (אקציה). כאלף היהודים שנותרו בגטו דומביי באותו מועד נלקחו בכוח, הועברו למחנה חלמנו ושם נרצחו.²⁹

בימים הראשונים של ינואר 1942 פעלו הגרמנים לחיסולו של היישוב היהודי הקטן בקלודאוה (Klodawa). בעיירה זו ישבו בפרוץ מלחמת העולם השנייה כ-1,350 יהודים, שהיו אף הם, כמו בדומביי הסמוכה, שלישי מכלל אוכלוסיית המקום. ב-4-2 בינואר 1942 עשו הגרמנים פעולת טרור נגד יהודי העיירה בתור הכנה למבצע החיסול. ארבעים ושישה מיהודי המקום הוצאו מבתיהם ונרצחו ביערות קאזימיז' ביסקופסקי הסמוכים. ב-12-9 בינואר הוצאו כל היהודים מן העיירה, הועברו למחנה חלמנו ושם נרצחו כולם.³⁰

לא ידוע על קיומם של ניצולים כלשהם מן המחנות הללו. לאחר מכן בא תורו של היישוב היהודי בעיירה איזביצה קויאווסקה (Izbica Kujawska - שאין לטעות ולהחליפו באיזביצה שבמחוז לובלין), על כ-1,600 היהודים שישבו בו בפרוץ מלחמת העולם השנייה. המאורעות בעיירה זו ידועים לנו בעיקר מעדותה של אחת מקומץ הניצולים, שרה מנחה, שתארה בפרוטרוט את המאורעות לאחר הכיבוש הנאצי.

31

כבר בשעות הראשונות שלאחר כניסתו של צבא גרמניה לעיירה החלו הרדיפות החמורות של היהודים. בפעולות אלו לקחו חלק פעיל מתיישבים גרמנים שחיו בסביבה והיו בעלי משקים חקלאיים אמידים, בניגוד לרוב הכפריים הפולנים. יחסיהם עם היהודים לפני המלחמה היו תקינים למדי, אבל עם הכיבוש הגרמני התייצבו רובם לצדם של הנאצים, ורבים מהם אף השתתפו בפעולות שוד ורצח. מתוכם בלטו בעשיית פשעים חמורים נגד היהודים שמאלץ, הוברט, ליסקה, קרגר, ויזנטל ואוטו פריצקה.

כבר בתחילת 1940 הקימו שלטונות הכיבוש הגרמניים באיזביצה קויאווסקה גטו. זה היה אחד מהגטאות הראשונים שהקימו הגרמנים בפולין הכבושה. לגטו זה הועברו גם יהודים מיישובים כפריים בסביבה ומן העיירות הקטנות הסמוכות בביאק ונוביני בוגייסקיה (Nowiny Bugajskie). בגטו שררה צפיפות בלתי נסבלת, והרעב והמגפות הפילו חללים רבים. כמו כן, ריחפה על תושבי הגטו אימת החטיפות למחנות לעבודות כפייה. כמה מאות גברים ונשים נשלחו למחנות מוגילנו, דומברובקה, אינוברוצלב ופוזנן, וכמעט כולם נספו שם מרעב ומאפיסת כוחות.

ב-15 בינואר 1942 הורו השלטונות הגרמניים ליודנרט המקומי לרכז למחרת היום את יהודי הגטו כדי לאסוף מהם מס גולגולת. נראה שאנשי היודנרט כבר חשדו שאיסוף המס ילווה במבצע שילוח מן הגטו - לא ברור שכבר הגיעו לאוזניהם ידיעות כלשהן על הנעשה בחלמנו. חברי היודנרט, מכל מקום, הזהירו את תושבי הגטו ויעצו לכל מי שביכולתו לעשות זאת להימלט על נפשו.

למחרת היום, ב-16 בינואר 1942, נכנסו לגטו בחמש לפנות בוקר כוחות גדולים של המשטרה הגרמנית, שנעזרו ברבים מן הגרמנים המקומיים. ראשית דבר הם אסרו את אנשי היודנרט והוציאו אותם להורג. כך נורו למוות יושב ראש היודנרט, אליהו איזביצקי, וחברי היודנרט, אבא כהן, בנו של הרב המקומי מתתיהו כהן, וחתנו של הרב, אבא ביברובסקי, גם הוא רב ידוע בעיירה. כעבור כמה שעות התחילו הכוחות הגרמניים לבצע את הגירוש. מאות יהודים ניסו לברוח או להסתתר, אבל הגרמנים פתחו בחיפושים מדוקדקים בבתים, בית אחר בית, והנתפסים הועברו לכנסייה ברחוב פוזננסקה (Poznanska), ושם שהו תחת משמר כבד. בד-בבד הוחל במצוד אחר היהודים שנמלטו לכפרים או ליערות בסביבה, ואכן רובם נתפסו. עם זאת היו יהודים שבכל זאת הצליחו להימלט לגטאות אחרים באזור שעדיין היו מאוכלסים - כמו הגטאות באוסיצין (Osiecín), ברדזיוב (Radziejów) ובגומבין (Gabin) - אבל הם נרצחו כעבור זמן קצר יחד עם יהודי אותם הגטאות. היהודים שרוכזו בבניין הכנסייה ברחוב פוזננסקה, הועברו למחרת היום למחנה חלמנו וכולם נרצחו. היישוב היהודי באיזביצה קויאווסקה, שנוסד במאה השבע-עשרה, חוסל אפוא כליל.³²

³² במאה השבע-עשרה, חוסל אפוא כליל.

העברתם של יהודי קולו והסביבה לחלמנו נעשתה נגד עיניהם של תושבי היישובים הסמוכים והכפר חלמנו. רוב היהודים שנשלחו בשילוחים הראשונים הובלו ברכבת צרה אל תחנת פוביירציה ומשם הובלו ברגל אל טחנת קמח בכפר זוודקי (Zawadki), וכאן הם עשו את הלילה תחת משמר כבד. מהר למדי עמדו האוכלוסין בכפרים הסמוכים על המתרחש במחנה חלמנו, ורצח ההמונים שנעשה בחלמנו היה לסוד גלוי. על מה שנודע חיש מהר לאוכלוסייה המקומית מעיד יותר מכול דוח מפורט שכתב בתחילת 1945 איש הס"ס, הגרמני היינץ מאי (Heinz May). בתחילת 1940 הועבר מאי לפולין הכבושה ומונה לתפקיד של יערן ראשי (Forstmeister) בנפת קולו. בתוקף תפקידו היה האיש מופקד גם על היערות, שהיו כעבור שנה וחצי לחלק ממחנה חלמנו. למרות השקפותיו הפוליטיות הקודמות זעזע רצח ההמונים בחלמנו את מאי, והוא עזב את שורות הס"ס, אבל הוסיף לשמש בתפקיד יערן ראשי. בראשית 1945 נמלט מאי לחלקה המערבי של גרמניה ושם חיבר את הדוח על מה שהתרחש בזמן הכיבוש הנאצי בנפת קולו ובמחנה חלמנו. לאחר כניסתם של האמריקאים מסר להם היינץ מאי את הדוח שכתב. והנה קטע מדוח זה העוסק בנעשה בחלמנו:

בסתיו 1941 הודיע לי היערן שטגמאייר [Staegemeir], שמקום ישיבתו היה בלדורודז [Ladorudz], שלחלמנו בא קומנדו מיוחד ויש לספק לאנשיו עצי הסקה. בדברו על כך, הרצינו פניו של שטגמאייר באופן מוזר, אף כי תחילה לא שמת לי לב לכך. חשבתי שמרשל הרייך, גרינג, צריך לבוא לציד בנפת קולו, והקומנדו הזה ששטגמאייר דיבר עליו, נועד לאבטח את המרשל, ולכן הוריתי לפקיד לספק את עצי ההסקה הנדרשים.

כעבור זמן קצר נסעתי מחלמנו לקולו בחברתו של בכט [Becht], ראש המועצה והממונה על המפלגה בנפה. כשנסענו דרך היער, הצביע בכט על חלקה 77 ואמר: בקרוב יצמחו העצים שלך טוב יותר. כששאלתי מדוע, הוא ענה: כי מן היהודים יהיה זבל משובח. כשניסיתי לדלות ממנו פרטים ברורים יותר, שינה בכט את נושא שיחתנו בנימה של סודיות.

חשבתי הרבה על רמזיו הסתומים של בכט, אבל לא מצאתי לחידה זו כל הסבר. דחיתי את החשד שהתעורר בי שמתכננים לבצע כאן מבצע נורא כלשהו נגד היהודים, שהרי הדבר סתר את ההיגיון הבריא. ושוב נזכרתי בהתנהגותו של היערן שטגמאייר, אבל לא יכולתי להסביר אותה לעצמי וניסיתי לשכוח את העניין. הרי עדיין לא הכרתי את כל הברוטליות והאכזריות של המשטר הנאצי.

כעבור שבועות מספר בא בני הצעיר לחופשה מלימודיו בבית הספר. הוא ליווה אותי בנסיעתי בתפקיד בכביש קולו-חלמנו. כשעברנו סמוך לחלקה 77 ראינו משאית גדולה שהתדרדרה לתעלה. משאית אחרת ניסתה לחלץ אותה ולהחזירה אל הכביש. הדרך היתה אפוא חסומה. בני יצא מן הרכב שלנו וניגש אל קבוצת הגברים במדי המשטרה, שהקיפו את המשאיות. שמעתי איך הם צועקים על בני, ואז יצאתי גם אני מרכבי וניגשתי אל המשאיות. אורכה של המשאית שהתדרדרה לתעלה היה כארבעה מטרים וגובהה שני מטרים, ודלתה האחורית היתה סגורה במוט ברזל ובמנעול. ריח מיוחד ולא נעים נדף מן המשאית וגם מן הגברים שעמדו מסביב.

לשאלתי האם תפונה הדרך בקרוב, ענו לי הללו בגסות שהם עומדים להסיט את רכבם הצדה ואז עלי להסתלק במהירות.

כעבור ימים מספר נסע בני לקולו, וכשחזר משם הוא סיפר לי, שהז'נדרמים מרכזים את היהודים ומובילים אותם במשאיות. נזכרתי אז בדבריו של בכט ושוב לא היה ספק בלבי שביער לדורודו מתרחש דבר נורא, שתחילה לא יכולתי להאמין בו.

מייד התקשרתי בטלפון לשטגמאייר ושאלתי מה מתרחש ביער שבפיקוחו. הוא ענה לי כי חלקה 77 מוקפת לחלוטין באנשי הז'נדרמריה, וכשהוא התקרב למשמר בעת שסייר שם במסגרת תפקידו הורה לו הזקיף לחזור מייד על עקבותיו ולעזוב את המקום, שאם לא כן הוא עלול להיירות, משום שלמשמרות ניתנה פקודה לירות בכל אדם שיתקרב לחלקה 77.

שטגמאייר לא יכל להוסיף לי פרטים בטלפון, ואני הוריתי לו לשהות בבית ונסעתי אליו ברכבי.

בדרך ראיתי עוד משאיות סגורות שפנו לחלקה 77. בחלקה זו היה יער צפוף של עצי אורן וגם עצים צעירים בני שתים-עשרה עד חמש-עשרה שנה.

שטגמאייר הסביר לי שבחלמנו מוצבת יחידת ז'נדרמריה חזקה. הארמון שניצב בקצה המערבי של חלמנו הוקף בגדר עץ גבוהה ובכניסה עמדו משמרות של הז'נדרמריה חמושות ברובים. כל העת נכנסו לחצר הארמון משאיות מלאות יהודים ובאותה תדירות יצאו משם המשאיות הגבוהות הסגורות הרמטית ופניהן אל חלקה 77 שביער.

לשאלתי מה פירוש הדבר, משך שטגמאייר בכתפיו ואמר שאין הוא יודע בוודאות מה מתרחש, אבל לפי השמועות שרווחו מרעילים הגרמנים את היהודים בארמון בגז ואחר-כך קוברים אותם בחלקה 77. אבל זוהי שמועה, ואין הוא יודע אם אכן אלו הם פני הדברים. הוא ביקש ממני בכל לשון של בקשה שלא לדבר על כך עם איש, משום שכל מי שידבר על כך יירה מייד.

בדרכי הביתה עברתי דרך חלמנו ויכולתי לקבוע שהמידע שהיה בפי שטגמאייר על גדר העץ ועל המשמרות נכון. טור של משאיות מכוסות בסדינים באופן פרוביזורי עמד בחלמנו, ובהן עמדו בצפיפות רבה גברים, נשים וטף. כשנעצרתי לשנייה, ניגש אלי מייד ז'נדרם אחד ובגסות רבה הודיע לי שהעצירה אסורה ושעלי להמשיך הלאה. הז'נדרמים עשו רושם קשה, הם נראו גסים ואכזריים.

באותם רגעים שעצרתי ראיתי שהמשאית הראשונה הגיעה אל גדר העץ ואז פתחו שני שומרים את השער, והמשאית נעלמה בתוך חצר הארמון. אחר-כך יצאה מן החצר משאית סגורה אחרת ונסעה בכיוון היער והשומרים מיהרו לסגור את השער.

עתה שוב לא היה ספק, ולו הקלוש ביותר, שמתרחשים כאן דברים נוראים, שלא היו ידועים עד כה בתולדות האנושות.

לילות רבים לא יכולתי לעצום עין. לא היה איש שיכולתי לדבר אתו על כך. היה לי ברור שבכט קיבל מידע על המתרחש. הוא היה יכול למסור עדות חשובה.

התרגזתי מאוד על שסגרו חלק משטח היערות שבאחריותי בלי לשאול אותי ואף בלי להודיע לי על כך. נתתי ביטוי לכעסי באוזניו של פקיד ממנהלת היערות כשנחפזתי לבקר במשרדו. גם הוא סבר שאין זו

התנהגות הולמת ויעץ לי להגיש תלונה אצל ראש המנהל האזורי. הוא עצמו הביע את רצונו להציג את העניין לפני ראש מנהל היערות המחוזי בפוזנן.

ויתרתי על הגשת התלונה אצל ראש המנהל האזורי, שכן לאחר השיחה עמו סברתי שאין בכך תועלת כלשהי, והחלטתי להמתין להתערבותו של מנהל היערות המחוזי. אבל גם משם לא נתקבלה תגובה כלשהי, והבנתי שכל המתרחש כאן מתחולל על-פי הוראות של השלטונות הגבוהים ביותר. בביקורי הבא בלדורודז' ניהלתי עם שטגמאייר דיון מפורט על המאורעות הללו, ושאלתי אותו אם ידועים לו עוד פרטים.

שטגמאייר הודיע לי שמזכיר לשכת הקומיסר המקומי [Amtskommissar] בחלמנו (בניין הלשכה שכן סמוך לארמון) נעצר בידי הקומנדו ונעלם בלי להשאיר עקבות. אומרים שהוא כתב מכתב ובו רמז משהו על המתרחש כאן.

בדרכי הביתה שבתי וחלפתי בכפר חלמנו, אף כי הארכתי בכך קצת את הדרך. בדרכי ראיתי שדלתותיה של הכנסייה הקתולית הסמוכה לארמון פתוחות לרווחה ובתוכה מונחות ערמות גדולות של בגדים משומשים. מלבד זאת היה המראה במקום דומה למראות שראיתי בביקורי הקודם: בכפר עמדו משאיות ובהן היו דחוסים אנשים, ובדרך ליער נסעו משאיות גדולות סגורות...

בסביבת הארמון התגוררו ועסקו במלאכתם איכרים גרמנים ופולנים, והם שראו יום-יום את המתרחש.

בינתיים פונה הבניין של לשכת הקומיסר המקומי והוא נתפס בידי כמה מאנשי הקומנדו המיוחד...

האנשים לא שוחחו על המתרחש בתוך הארמון הישן, אבל לכולם זה היה סוד גלוי.

אנשי הקומנדו המיוחד ארגנו מסיבות שכרות, שהוודקה והקוניאק זרמו בהן כמו נהרות.

תחילה רצחו את היהודים מנפת קולו. אמנם רבים נמלטו לנפות אחרות, אבל רק מעטים חמקו מן מגורל האכזר, שכן תורה של כל נפה בא בסופו של דבר...

כשהתרוקנו הכפרים הסמוכים מיהודים, הסיעו הגרמנים יהודים ברכבת לקולו ומשם העבירו אותם במסע רגלי לבניין הישן של האחוזה בפוביירציה, ומכאן - במשאיות לחלמנו.

בחורף הקשה של 1941-1942 ראינו דברים איומים. ראיתי שיירה של אומללים אלו, גברים, נשים, זקנים וטף, שחצתה את העיירה קולו, ואחריה נסעה עגלה רתומה לסוסים כדי לאסוף את מי שלא היה בכוחם ללכת. לא רחוק מבניין הדואר ראיתי אשה שבזרועותיה תינוק בן כמה חודשים בלבד מועדת ונופלת. התינוק כנראה כבר היה קפוא למחצה משום שלא שמעתי שום צעקה. אחד השומרים מאנשי הליווי תפס את התינוק בידו והשליכו כמו חפץ על העגלה.

את מי שהתקשו בהליכתם בשל הפחד או בגלל הקור הריצו בברוטליות ובמכות בקתות הרובים. ראיתי שתי בחורות יפות ולבושות היטב לוקחות בזרועותיהן אשה זקנה ורזה. נראה שזו היתה אמן. שתי הבחורות משכו אותה בקושי, וכשלא יכלה האשה להוסיף ללכת ונפלה בדרך, ניסו השתיים להרים אותה, והדבר גרם להן לפגר מעט מאחורי השיירה. מייד קפץ אליהן אחד הז'נדרמים ופתח בצעקות: "יהודונים מלוכלכים, אולי אתן רוצות שנסיע אתכן". לילות שלמים לא יכולתי להירדם, וכל הזמן ניצבה לנגד עיני תמונה איומה זו.

האנשים ברחובות הביטו על השיירות העגומות בקהות חושים. גרמנים ופולנים. לא יכולתי להבין למה אין הם צועקים ואין הם מתנפלים בזעם על הפראים הללו [הז'נדרמים].

ואולם אין לי רשות לומר מלה, שהרי גם אני עצמי לא עשיתי מאומה. מילה לא זהירה פירושה היה מוות. אין לחפש צדק בחבל הארץ ורטגאו. הקומנדו המיוחד היה לוקח מייד את המוחק ומוחק אותו מספר החיים. אבל דבר אחד אני יודע. לא אוסיף להאמין באלוהים, אם המשטר הזה ינצח במלחמה. כעבור פרק זמן, כנראה כדי למנוע את הקהל מלצפות במחזות מסוג זה, העבירו את האנשים מתחנת הרכבת בקולו ברכבת צרה אל אחוזת פוביירציה...

פעם אחת נסעתי בתפקיד אל פוביירציה.³³ הלכתי דרך גינת האחוזה למקום הפריקה של הרכבת הצרה, ומאחורי גדר חיה הבטתי זמן מה על המתרחש שם. בשביל שמאחורי בניין האחוזה התחילו לארגן את השיירה. כמה חולים ישבו על-יד מסילת הרכבת, והיו אנשים שטיפלו בחולים והביאו להם משקה וניסו לעזור. כשהיתה השיירה מוכנה לצאת לדרך אילצו הז'נדרמים את החולים לקום במכות בקתות הרובים. אחד האנשים שטיפלו בחולים צעק בזעם: "כך לא מתנהגים אפילו עם בהמות." לפי דיבורו חשבתי שהוא היה גרמני. הז'נדרם כיוון אליו את אקדחו. חשבתי שהוא רוצה להפחיד את האיש, אבל נשמעה ירייה והאיש נפל על האדמה. הוא עוד ניסה להתרומם ולקום, אבל אז נשמעה ירייה שנייה והוא שכב דומם ליד המסילה. החולים הנפחדים קמו וניסו בקושי רב להצטרף לשיירה. אחד מהם היה חלש מדי ושב ונפל. ושוב נשמעה ירייה אחת וגם הוא לא קם עוד.³⁴

אותם דברים שראה מאי ראו גם רבים אחרים מתושבי חלמנו, פוביירציה, קולו ויישובים אחרים בסביבה. אחד מהם היה סטניסלב זוודסקי (Stanislaw Zawadzki), שהעיד במשפט בגרמניה את הדברים האלה:

במשך כל שנות המלחמה התגוררתי בכפר זוודקי, אבל עבדתי באחוזה בפוביירציה. בחורף 1942 הובאו היהודים ברכבת צרה אל פוביירציה ומכאן הריצו אותם לזוודקי, ושם עשו את הלילה בטחנת הקמח. השילוחים הגיעו מדי יום ביומו, לפעמים גם בימי ראשון. ראיתי את השילוחים כל יום. לפעמים אפילו בדרכי למקום עבודתי הלכתי על-יד המגורשים. קרה גם שיכולתי להחליף כמה מילים עם הז'נדרמים. הרי אני יודע גרמנית. במשלוח אחד הובאו שמונה מאות עד אלף וחמש מאות יהודים. כך אמרו לי הז'נדרמים. הם נהגו ביהודים באופן ברוטלי. ראיתי לעתים איך הם הכו את היהודים במקלות. פעם אחת ראיתי איך ז'נדרם שיסה את כלבו ביהודים בעת שהכריחו אותם לעלות על המשאיות. הכלב קרע את בגדיהם.³⁵

חיש מהר נעשה רצח ההמונים בחלמנו לסוד גלוי באזור כולו.

כבר בתחילת 1942 ביקר בפעם הראשונה במחנה חלמנו הנס ביבוב, סוחר נאצי מן העיר ברמן, שהיה אחד הבולטים באנשי המנגנון האזרחי המעורב בפעילות במחנה ההשמדה חלמנו. לביבוב נודע תפקיד מיוחד בניצול כוח העבודה של היהודים קודם לרציחתם, בארגון שילוחים למחנה חלמנו ובגזל רכושם של

הנרצחים. את מעמדו המיוחד קיבל ביבוב תודות לידידותו הקרובה עם ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך, ריינהרד היידריך. הוא מונה לראש מנהל הגטו (Ghettoverwaltung) בלודז', פתח משרדים במרכז העיר והקים מנגנון של מאתיים וחמישים עוזרים ופקידים. עם סגנו וראשי המדורים במנהל הגטו נמנו: פרידריך וילהלם ריבה (Friedrich Wilhelm Ribbe), יוזף המרלה (Josef Haemmerle), אריך צ'רנולה (Erich Czarnula) ואלברט מאייר (Albert Meyer).³⁶ מאייר אף הצטרף לביבוב בעת ביקורו הראשון בחלמנו, בליווי של אלברט ריכטר (Albert Richter), קצין גסטפו בלודז', בדרגת שטורמפירר. המבקרים עמדו מקרוב על מבנה המחנה, וראו את המתקנים ואת משאיות הגז.³⁷ אין ספק שביקורו של ביבוב בחלמנו היה קשור בהחלטה להתחיל ברצח הדרגתי של יהודי גטו לודז', וביבוב היה לשותף פעיל בביצוען של פעולות הרצח האלה.

עם זה, קודם שהתחילו הנאצים להעביר את יהודי הגטו לחלמנו, הם החליטו לחסל את מחנה הצוענים בלודז'.

ה. רצח הצוענים

בימים 12-5 בינואר 1942 הובאו כחמשת אלפים צוענים, גברים, נשים וטף, למחנה חלמנו ושם נרצחו. אלו היו אנשים משבט ללרי (Lalleri), שחי באוסטריה. מ-5 עד 9 בנובמבר 1941 הוציאו אותם הגרמנים ממקומות מגוריהם (אוברורט Oberwart, רוטר טורם Roter Thurm, מטרסבורג Mattersburg, פורשטנפלד Furstenfeld והרטברג Hartberg) והעבירו ללודז' בחמישה משלוחים (טרנספורטים). בסך-הכול הובאו ללודז' חמשת אלפים ושבעה איש, שמהם מתו אחד-עשר איש בדרך.³⁸

הצוענים שוכנו בלודז' בגוש בתים שהופרד מן הגטו בגדר תיל כפולה. השמירה על מחנה הצוענים הוטלה על יחידות מגדוד מס' 132 של השוצפוליציי, וניהול המחנה הופקד בידי תחנת הקרימינלפוליציי (משטרה פלילית). בראש המחנה עמד אויגן ינסן (Eugen Jansen), והנס ביבוב, ראש מנהל הגטו בלודז', היה אף הוא שותף בניהולו. הצוענים שוכנו בתנאי צפיפות אימים בלי מתקנים סניטריים כלשהם, וסופק להם מזון בכמות מינימלית. עד מהרה פשטה במקום בתנאים אלו מגפת טיפוס ומייד הביאה לתמותה גבוהה ביותר. הגרמנים ציוו לקבור את המתים הרבים בבית הקברות היהודי.³⁹

הידיעות על מה שהתרחש במחנה הצוענים קלושות ביותר, והמקור הכמעט בלעדי להן הוא הכרוניקה שנוהלה בגטו לפי הוראתו של רומקובסקי, ראש מועצת הזקנים בגטו. וכך נכתב בידיעון של הכרוניקה מ-1 בדצמבר 1941:

ביום 12 בנובמבר קיבלה מחלקת הקבורה המקומית הוראה מן המשטרה הפלילית הגרמנית לעסוק בקבורת גוויות המתים בשטח מגורי הצוענים. עד היום טיפלה המחלקה בקבורתם של 213 איש מהכלואים באותו מחנה. בהתאם להוראת המשטרה הפלילית הגרמנית, על מחלקת קבורה לשגר מדי-יום את עגלת המתים לשטח מחנה הצוענים, לא יאוחר מהשעה 9 בבוקר. מכיוון שפעמים רבות מוכנות

לקבורה גוויות רבות, באות עגלות המתים למחנה כבר בשעה 6 בבוקר. ביום בו עלתה התמותה לשיא, הוצאו לקבורה 26 גוויות מהמחנה. בתקופה הראשונה [המשלוחים למחנה זה הגיעו החל ב- 8 בנובמבר, ולפי הנתונים שבידינו מנה המחנה 5,000 נפש] הוצאו מהמחנה בעיקר גוויות ילדים. רק לקראת סוף החודש שעבר נקברו יותר מבוגרים. גוויותיהם של דיירי "מחנה הצוענים" מוטמנות בחלקה מיוחדת של בית-העלמין היהודי, המיועדת מלכתחילה לקבורת הצוענים הגרים כאן. השטח שהוקצה עד כה הוא 300 מ"ר. מחלקת הקבורה אינה מקבלת פרטים אישיים כלשהם על נפטרי המחנה. הגוויות מתקבלות ללא לבוש, על-פי-רוב בבגדים תחתונים בלבד. מכיוון שבהתאם להוראות יש לקבור את הגוויות בו ביום, קורה לעתים קרובות, כאשר מספר המתים גבוה, שאין נגרי בית-העלמין מסוגלים, מסיבות טכניות, להכין כמות מספקת של ארגזים מכוסים, דוגמת ארונות-מתים. באותם המקרים קוברים את הגוויות בתוך לוחות-עץ, כפי שהדבר נהוג בקבורת יהודים.⁴⁰

בידיעון מס' 2 של אותה כרוניקה, שהתמקד בפרק הזמן מ-1 עד 5 בינואר 1942, פורסמה כתבה בכותרת: "התמותה ב'מחנה הצוענים'. המחנה ערב חיסולו", ובה נאמר כך:

על-יסוד הנתונים של מחלקת הקבורה המקומית, אשר כפי שנמסר בידיעון ביום 1 בחודש שעבר, עוסקת בקבורת המתים של "מחנה הצוענים" בחלקה המיועדת לכך בבית-העלמין היהודי, נקברו תוך חודש דצמבר 400 איש ממחנה זה (מיום בואם ועד אז - 213 איש), כלומר פי שניים יותר ממספר הפטירות בקרב 250 אלף יהודי לודז' לפני פרוץ המלחמה... לדברי השכנים המתגוררים בקרבת המחנה, זה עשרה ימים מוצאים הצוענים במכוניות-משא. כנראה יחוסל המחנה כליל עד סוף השבוע. כבר עכשיו המחנה כמעט ריק מאדם. חיסול המחנה נגרם, כמשוער, בגלל סכנת התפשטות הטיפוס.⁴¹

פרטים רבים יותר על מחנה הצוענים אנו למדים מזיכרונותיה של ניצולת גטו לודז', אירנה ליבמן. והנה תיאורה:

גטו בתוך גטו. כחמשת אלפים איש זרים ומוזרים מאחורי גדר התיל של מחנה הצוענים שהוקם בתוך הגטו. נשים, גברים וטף. האם אנו בוכים כי צוענים לפנינו? לא ידוע לנו דבר על עברם. הם נראים כיוצאי אחת מארצות אירופה. צבע עורם לבן והבעת עיניהם הכהות עצובה. אנשים אלו באו אלינו במפתיע, והוכנסו מייד לכלוב מגודר ושומר היטב. איש מאתנו אינו יודע מה נעשה מאחורי גדר התיל הדוקרני. רק בערבים אפשר לקלוט לפעמים מכיוון המחנה החדש צעקות אימים וקריאות משונות המקפאות את הדם בעורקינו. טרגדיה מאחורי מסך. עינויי אדם בדלתיים סגורות. חוזרים אלינו הזמנים של קיסרי רומי. אבל הפעם לא נעשה הדבר במגרש משחקים ולא בזירת קרקס, אלא מאחורי ענני סודיות מוחלטת, מתחת לכובע הקסם מתוך אגדות גרים, שמי שחובש אותו לראשו נעלם מעיני זרים. ביום אחד מגייסים מבית חולים שבגטו כמה אחיות ורופאים וניתנת להם הרשות להיכנס לתוך המחנה. נועלים את השער היטב

מאחוריהם ושוב אין יוצא ואין בא. רק כמה עגלות סגורות נכנסות אל המחנה ויוצאות ממנו יום-יום. לא קשה לנו, הוותיקים, לנחש מה נמצא בתוך העגלות האלה, שכן גם בגטו פוגשים אותן לעתים קרובות מאוד. שקט מוזר שורר עכשיו במחנה. עוברים שבועות מספר. אין איש יוצא ממנו ורק העגלות הסגורות מתרבות מיום ליום. פתאום קורה משהו חדש ומסעיר. לבית החולים של המחנות המידבקות מביאים אלונקה ובה אשה נטולת הכרה החולה בטיפוס הבהרות. זוהי אחת האחיות שהתנדבה לעבוד בתוך המחנה. רק מתוך גמגומיה של האשה הנשרפת בחומה אפשר סוף-סוף לחדור אל הסוד האיום של מחנה הצוענים. החיים שם איננם בתנאים הגייניים בלתי אנושיים, והמחלה מתפשטת משעה לשעה ואין מבריאים. החולים אינם מקבלים שום טיפול, חסר אוכל ואין תרופות. הם מונחים שם איש על יד רעהו בתוך צוואה והכינים מכרסמות את גופם הלוחט בחום. גוויות בין גופות חיים. הריחות מבעיתים. לכלוך איום. אין לתאר במילים שבמילון שפת אנוש את חבלי הגסיסה של אנשי המחנה. מיום ליום מביאים חולים רבים יותר מקרב המתנדבים. המחלה אינה ישנה ואינה פוחדת מפני תיל דוקרני וגרמנים מזוינים. הכינים עוברים בזריזות דרך הגדרות ומחפשות קרבנות חדשים. מקרים ראשונים של טיפוס הבהרות בגטו. תחילה מעטים, ואחר-כך רבים יותר. מחנה הצוענים מתחסל סופית. את הביקורת האחרונה בו עושים שני רופאים יהודים הנכנסים אל תוך המחנה בלבוש מיוחד, מסכות על פניהם וכפפות גומי על ידיהם, והם מכוסים באבקה מיוחדת המשמידה כינים, כדי לשמור על בריאותם. הם דורכים בתוך שלוליות צוואה ודם, בין גוויות אדם ומכרסמים, ואינם מוצאים אף נפש חיה. מדוכאים עד עפר יוצאים הרופאים מעולם הרפאים האיום, והנה ברגע האחרון נתקל מבטם ביד קטנה מורמת ורועדת. מתוך מגרה מוסתרת כלשהי זוחל גוף קטן של ילדה חיוורת ואילמת. בלי לחשוב הרבה על הסכנה שבדבר, מרימים הרופאים את הגוף הרועד ונכנסים אל הגטו ובזרועותיהם השריד האחרון של "מחנה הצוענים". עגלת נוסעים רתומה לסוס מחכה להם ומחזירה אותם אל בית החולים. בכניסה עומדים גרמנים המוכנים לקבל דין וחשבון סופי. אבל קודם כול הם יורים בילדה, העדה האילמת האחרונה שראתה דברים אסורים. הרופאים עוברים חיטוי יסודי ומתאפשר להם לנוח מעט אחרי עבודתם ולעשות חשבון נפש קטן. כעבור שבועיים נופל אחד מהם למשכב ולא קם עוד. המסכות והכפפות לא עזרו. המחלה הפילה את הגוף שלא עמדו לו עוד כוחות הגוף והנפש להיאבק במחלתו.⁴²

מידע מועט על עבודתו של הצוות הרפואי מגטו לודז' במחנה הצוענים אפשר למצוא בעדותו של קונסנטי וולקובסקי על בית חולים בגטו לודז'. עדותו פורסמה בפולין בשנת 1983. ביו היתר כתב וולקובסקי על מחנה הצוענים את הדברים האלה:

במחנה פרצה מגפה של טיפוס הבהרות. מחלקת הבריאות קיבלה הוראה לשגר צוות סניטרי אל המחנה. מן הרופאים נשלחו לשם הד"ר פוגל מפרג הצ'כית, הד"ר קאוש, גם הוא מפרג והד"ר ניקלברג מוורשה. מן החובשים נשלח לשם אפטר ועוד שתי אחיות, מרטה וליזה. את שמות המשפחה שלהן איני זוכר. כל הצוות הזה נדבק בטיפוס הבהרות. ראשון חלה הד"ר פוגל, ואחריו החובשים ושתי האחיות. הצוות הזה

היה מבודד מיתר עובדי בית החולים... בבוקר נסעו בעגלה למחנה, ושם הניח להם המשמר להיכנס למחנה, ובסביבות השעה שתיים או שלוש הם היו חוזרים. ביציאה מן המחנה הם נבדקו ועברו מקלחת... במחנה היו חמשת אלפים עד ששת אלפים בני אדם. היו עמם חפצים יקרים רבים וכמות גדולה של כלי נגינה. אבל אסור היה להם להשתמש בחפצים אלו. הם חיו במצב איום. שכבו על הרצפה. תרופות לא נתנו להם. הרופאים בעצם לא ריפאו אותם. תפקידם היה לדאוג לבל תפשו המחלה. במשך שבוע בלבד חתם הד"ר פוגל על כמה מאות תעודות פטירה. כמה מאסירי המחנה נקברו בבית הקברות היהודי.⁴³

הד"ר ארנולד מוסטוביץ' היה רופא אחר שנשלח מגטו לודז' למחנה הצוענים, והוא תיאר בספר זיכרונותיו את עבודתם של רופאי הגטו, את סבלם של תושבי מחנה הצוענים ואת חיסולו של המחנה.⁴⁴ מכוניות המשא, שאפשר היה לראותן משטח הגטו, שבו למחנה המוות בחלמנו, וכל המובאים אליו עברו אותו מסלול שעברו קודמיהם, יהודי נפת קולו - כולם נרצחו ברכבי הגז. מכל חמשת אלפים הצוענים לא ניצל ולו אחד.⁴⁵

1. השילוחים הראשונים מגטו לודז'

השילוחים מגטו לודז' למחנה ההשמדה חלמנו התחילו באמצע ינואר 1942. מספרם של אוכלוסי גטו לודז' באותה העת עמד על מאה שישים ושלושה אלף, לרבות כעשרים אלף יהודים שגורשו לגטו זה בחודשים אוקטובר ותחילת נובמבר 1941 מגרמניה, מאוסטריה, מצ'כיה ומלוקסמבורג. במשך שנת 1941 מתו בגטו מרעב ובשל התנאים המחרידים יותר מאחד-עשר אלף נפש.⁴⁶

תכניות לחיסולו של גטו לודז' נדונו במוסדות הגרמניים עוד קודם שהוקם מחנה ההשמדה בחלמנו. ובנושא זה מעניין המאמר, פרי עטו של ולטר צירפינס (Walter Zirpins), מפקד המשטרה הפלילית בלודז', שראה אור בכתב העת "קרימינליסיק" בספטמבר 1941, ושבו הוא כותב בין השאר כך: "בידודם של היהודים בגטו יימשך רק עד פיננים המוחלט, ובקרוב יבוא הזמן שהגטו ייעלם כליל".⁴⁷

על הדיונים שהתנהלו במוסדות הגרמניים בלודז' בנוגע לשילוחם של תושבי הגטו למחנה ההשמדה בחלמנו לא נשתמרו כל מסמכים. ידוע רק שהוחלט על חיסול הדרגתי של הגטו אגב אימוץ שיטה של הוצאת האומללים מן הגטו בלי להפעיל כוחות גרמניים גדולים. לפי שיטה זו, הטילו השלטונות הגרמניים על מנגנון מועצת הזקנים (אלטסטנרט) לארגן את הוצאתם של המיועדים להשמדה מבתיהם והובלתם לתחנת האיסוף בגבול הגטו. מכאן ואילך נכנסו לפעולה כוחות גדולים של המשטרה הגרמנית. לא ידוע מי היו אדריכליה של שיטה זו בלודז'. ידוע רק שהגופים המקומיים שהחליטו על גורלם של תושבי גטו לודז' היו בעיקר הגסטפו ומנהל הגטו הגרמני בראשותו של ביבוב, והגוף שביצע החלטות אלו היה בעיקר משטרת הסדר הגרמנית (אורדנונגספוליצי) ובייחוד פלוגות של שוצפוליצי שהופקדו על שמירת הגדר סביב לגבולות הגטו. מפקדיהן של פלוגות אלו היו הקצינים בדרגת האופטמן פישר (Fischer), הנשל (Henschel), לגיס (Laggies) ושוסיג (Schwesig); והקצינים בדרגת אוברלויטננט אוכס (Ochs) והילפרט (Hilfert). כוחות אלו פעלו בתחנת האיסוף ועסקו בליווי המגורשים עד למחנה ההשמדה.

תיאום הפעולות הקשורות בביצועם של הגירושים הוטל על המדור לענייני היהודים בגסטפו של לודז'. זה היה המדור IIB4 (או כפי שסומן אחר-כך – IVB4), שבראשו עמד תחילה גינטר פוכס (Guenther Fuchs) ואחר-כך גרהרד מילר (Gerhard Mueller). בתפקידים של סגני מדור שימשו אלברט ריכטר ופרנץ ולדן (Franz Walden).⁴⁸

על השתלשלות המאורעות בתוך הגטו אנו למדים בפרטי פרטים ממקורות יהודיים בלבד, ובעיקר מן הכרוניקה של גטו לודז', שנוהלה ביזמתו של רומקובסקי, יושב ראש מועצת הזקנים. וכך נרשם בכרוניקה ב-20 בדצמבר 1941:

ביום 16 בחודש זה קיימו השלטונות הגרמניים ישיבה עם כבוד היושב-ראש ובמהלכה תבעו, ש-20,000 יעזבו את הגטו. בדרכי שכנוע ובקשות הצליח היושב-ראש לרכך את רוע הגזרה ולהפחית את מספר המגורשים עד למחצית, כאשר ראש מועצת היהודים, בתוקף סמכויות האוטונומיה הפנימית של הגטו, יקבע בעצמו על מי לעזוב את הגטו. קיימת הסברה, שהמגורשים יופנו לעיירות קטנות בשטח החסות [גנרל-גוברנמנט], למקומות בהם בעיית התזונה אינה חמורה כמו בערים הגדולות. במקומם של המגורשים - כך סבורים - יופנו לגטו פועלים ובעלי-מקצוע מערים ועיירות אחרות. לאחר שיחתו עם השלטונות קיים כבוד היושב-ראש התייעצות בחוג מצומצם של אישים, המכהנים בתפקידים רמים בהנהלת הקהילה ובמערכת המשפט שלה. כתוצאה של ההתייעצות הוקמה "ועדת החמישה", המורכבת מן האישים הבאים: עורך-דין נפתלין - מנהל מחלקת מרשם התושבים ולאחרונה גם מנהל המשרד לאוכלוסייה החדשה,⁴⁹ רוזנבלט - מפקד שירות-הסדר, עורך-דין יעקובסון - יושב ראש בית המשפט, הרצברג - מפקד הכלא ומנהל שכונת מרישין, בלמר - ראש לשכת החקירות, גרינברג - מנהל מדור הענישה המנהלית. נקבע, שמסכת המגורשים שתובעים השלטונות, תורכב מהקבוצות הבאות: כ-2,000 איש, אשר הגיעו לאחרונה מוולוצלבק ומערים סמוכות שבפלך קויאבי [Kujawy] (מהסביבות האלה הגיעו לגטו יותר מ-2,900 איש, ומהמשלוחים יושמטו השנתונים הבוגרים ביותר) מי שקרואים "האלמנט הבלתי-רצוי מבחינת טובת כלל תושבי הגטו", ובראש ובראשונה "בעלי פסקי-דין" ומשפחותיהם, משפחות של אלה אשר יצאו לעבודות בגרמניה במשלוחי נובמבר... ההחלטה בעניין קביעת רשימות המגורשים תתקבל על-ידי הצוות בישיבות הוועדה. באופן כזה תימנע האפשרות של התייחסות אישית למועמדים.⁵⁰

מחבר הכרוניקה מניח שאלות רבות פתוחות. הוא אינו מצייין, למשל, מי היו הגרמנים שבאו לבשר לרומקובסקי על כוונותיהם לבצע גירוש מן הגטו, וקרוב לוודאי שגם לא ידע זאת. אין ספק שעם הגרמנים האלה נמנו נציגי הגסטפו והנס ביבוב. לא ידוע באיזה אופן הציגו הללו לפני רומקובסקי את דרישתם להפקיד את ארגון היציאה מן הגטו בידי מנגנון האלטסטרט. על כל פנים כניעתו של רומקובסקי ונכונותו לציית לדרישותיהם של הגרמנים הביאה לעימות חריף בין מנגנון האלטסטרט לכלל אוכלוסי הגטו.

להחמרת הקרע בין רומקובסקי ואנשיו ובין רוב-רובם של תושבי גטו לודז' תרם גם הנאום המבולבל והציני שנשא הלה ב- 20 בדצמבר 1941 בבית התרבות, בקונצרט שאורגן לקהל מצומצם של מוזמנים בלבד. פרטי נאום של רומקובסקי הועברו מפה לאוזן והובאו לידיעתו של הקהל הרחב. בין היתר אמר רומקובסקי את הדברים האלה:

זה זמן רב יחסית לא השמעתי נאומים פומביים. שכן לאחרונה לא התרחשו מאורעות בעלי משקל מיוחד, התובעים נקיטת עמדה מוגדרת מצדי. רק בחג החנוכה הזה כיסו עננים שחורים חדשים את אופק הגטו. אין תימה אפוא שנוכח הפורענות החדשה שרויים אוכלוסי הגטו במתח רב. עם זאת לא כל תושבי הגטו מכירים את העיקרון הבלתי מעורער שלי: "זכות החיים לכול". עדיין יש כאן מעטים הרוצים למוטט עיקרון זה ושואפים בהתנהגותם להקשות את חיי הזולת בלא נשוא... בהתאם לצו החדש יוטלו עונשים נוראיים אפילו בשל גנבה זעירה של סליל חוטי תפירה או בשל קלקול מכונה. אני משתדל תמיד להקהות את חודם של הצווים, אבל בעניין הצו האחרון יש לנהוג זהירות מרבית. אדם אחד עלול להמיט אסון על הגטו כולו. אסור לעסוק בפוליטיקה - אוזניים לכותל... למען ביטחונם של אנשים הגונים, הרוצים לעבוד בשקט, אתן את ראשי. אשאף לשפר את סוגי העבודות, ואעשה הכול למען הנוער הטוב שלנו. אני מתייחס במידה שווה לעקרת הבית ולעובד הקהילה, כלומר אני רואה בשניהם גורם חיובי. לעומת זאת, לא אסבול שהורים יתירו לילדים לעסוק במכירת סיגריות או סוכריות ברחובות. הורי הילדים העוסקים במסחר רחוב ייכללו יחד עם משפחותיהם ברשימת המגורשים. עכשיו מתנהל רישום של מי שהשתמטו מעבודה, וכפי שכבר ציינתי קודם - הם יגורשו. לא אנהג יחס של התחשבות במזיקי הגטו, מכיוון שאין הגטו יכול לסמוך על יחס שכזה מצדו של איש. אלמד את התושבים לנהוג דרך ארץ במשרדים יהודיים. חייבים לנהוג כלפיהם אותה דרך ארץ שנוהגים במשרדים גרמניים... למען הצלת הגטו, לטובת אנשים הגונים, הרוצים לעבוד בשקט, אעשה הכול. למזיקים אתיחס כפי שראוי להם.⁵¹

ב- 16 בינואר 1942 התחיל הגירוש מגטו לודז' לחלמנו. פרטים על חלקו של מנגנון האלטסטנרט בארגון יציאתם של המגורשים מן הגטו מתוארים בכרוניקה של גטו לודז', וכך נאמר שם:

במחצית השנייה של ינואר החל גירושם של עשרת אלפים האנשים הראשונים... הוחלט למלא את המכסה בגורמים לא-רצויים, ובראש וראשונה באנשים המוכתמים בפסקי-דין משפטיים או מנהליים. למשלוחים הראשונים צורפו גם אסירים של בית-הסוהר המרכזי, ובתוכם אלה ששהו שם לרשות השלטונות הגרמניים. ארגון המשלוחים נקבע לפי הנוהל הבא, אשר - דרך אגב - נמשך ללא שינוי גם במשלוחים הבאים. המגורשים קיבלו באמצעות הדואר פקודות-גירוש, המצוות על כל המפורטים (כידוע, במשך כל הזמן היו מגרשים את אלה שסווגו לגירוש יחד עם בני משפחותיהם, ואפילו - במקרים רבים - יחד עם דיירים אחרים, אשר כלל לא השתייכו למשפחה) להתייצב ביום שנקבע - בערך תוך שלושה ימים מקבלת הצו - בנקודת האיסוף, שאורגנה ברחוב שקלאנה [Szkłanna] 7. בנקודה זו התקיים

הרישום החל משעה 9 בבוקר ועד לשעה 9 בערב, ללא הפסקה. את הרישום ביצעו מורים ופקידים, אשר גויסו לשם כך ממשרדיהם. מדי-יום היו שולחים 1,000 צווים. נקודת האיסוף נפתחה ב- 13 בינואר. ביום הראשון התייצבה רק כמחצית הנקראים. מתחילת המבצע הונהגה הבאתם בכוח של הנעדרים, על-פי-רוב בלילות. ראוי לציין, שהסעיף המתאים בצו הגירוש הזהיר מפני שלילת הזכות לקחת 12.5 ק"ג מטען אישי ו- 10 מרקים, במקרה של אי-התייצבות. בימים הראשונים התייצבו מספר מתנדבים לגירוש, על-פי-רוב בני-בלי-בית. בזמן רישום פרטיהם האישיים נלקחו מהמגורשים כרטיסי לחם והמזון שלהם. בו בזמן ניתן להם להגיש אישורים על מצב בריאותם של בני-משפחה חולים או נכים, אשר נשארו בבתיים. מחלקת הבריאות גייסה מנגנון רפואי מיוחד. הרופאים, בלוויית סניטרים, היו מבקרים ביום ובלילה בדירות, בהן נותרו החולים. הודות לכך אושפזו הנכים והחולים שרותקו למיטה, בבתי-חולים או במושב-זקנים. תוך שבוע בלבד אושפזו בבתי-חולים כמאה חולים. הם ניצלו ממוות בטוח, אשר איים עליהם בעקבות גירוש בני-ביתם. בגלל התמלאותם של בתי-חולים נאלצה מחלקת הבריאות להפסיק בתקופה זו כמעט כליל קבלת חולים לאשפוז, בנותנה זכות-קדימה לסוג חולים דלעיל.

לאחר הרישום רוכזו המגורשים בשלוש נקודות: בבית הגובל עם בית-הסוהר המרכזי ברחוב צ'ארנייצקו [Czarneckiego] 6, במארישין [Marysin] ובבניין בית-הספר שברחוב מלינארסקה [Mlynarska] 25. בלשכת בית-הסוהר היו מחליפים למגורשים את תלושי המרקים המקומיים בשטרות כסף גרמניים. בתקופה של יומיים-שלושה, בה נמצאו המגורשים במקומות האיסוף, דאגה הקהילה לכלכלתם. הם קיבלו מנת לחם רגילה, מרק עם בשר וקפה. נוסף על כך, קיבלה מחלקת הביגוד הוראה לספק להם את הבגדים הנחוצים וקבקי-עץ.

חלוקת חינם של בגדים, כגון אלפי פריטי לבנים חמים, מגני-אוזניים, כפפות, גרביים, פוזמקאות וקבקים, בוצעה במרישין סמוך ליציאתם של המשלוחים. המגורשים קיבלו כצידה לדרך חצי כיכר-לחם ונקניק. מדי-יום, בשעות הבוקר המוקדמות, היתה רכבת עם המגורשים, המורכבת מכ-20 קרונות-נוסעים (55 איש בקרון), יוצאת לדרך.⁵²

מרגע עלייתם לקרונות הרכבת היו המגורשים נתונים תחת משמר גרמני כבד. אלו היו אנשי משטרת הסדר הגרמנית, שנהגו מתחילה יחס נוקשה ביותר כלפי המגורשים. אנשי המשטרה הללו ליוו את הרכבות גם עד לקולו.

השלב הראשון של הגירוש מגטו לודז' נמשך עד 29 בינואר 1942. באותם ימים יצאו מגטו לודז' ארבעה-עשר משלוחים. בסך הכול הוצאו מן הגטו עשרת אלפים ושלושה בני אדם, מהם 4,853 גברים ו- 5,750 נשים.⁵³

כמה כרוזים חתומים בחתימתו של רומקובסקי פורסמו בגטו בעניין הגירוש. כרוז מס' 355 מ- 14 בינואר 1942, למשל, איים בעונש הגירוש על כל מי שמלין בביתו אנשים שאינם רשומים בתור דיירים באותה הדירה.⁵⁴

אמנם לתושבי גטו לודז' לא היה ידוע דבר וחצי דבר על גורלם של המגורשים ועל קיומו של מחנה ההשמדה בחלמנו, אבל לכולם היה בסיס מוצק לחששות כבדים. ביטוי לחששות אלו נתן גם רומקובסקי בנאום שנשא ב- 17 בינואר 1942, באירוע לרגל יום השנה להקמתו של מפעל לייצור שמלות ולבנים שאורגן כדי לחזק את מעמדו ואת מדיניותו בסיסמתו הנודעת: "העבודה היא תמרור בדרכנו". בנאום זה דיבר רומקובסקי על גירוש שהתנהל בגטו באותה שעה, וכך אמר:

אנו שמחים על הישגי השנה: אנו שמחים שהצלחנו לעבור בשלום אותם שנים-עשר חודשים, אבל לדאבונו מופרת שמחתנו, שכן רגע זה מלווה שוב בניסיונות קשים של הגורל. הרי אנו חיים היום בסימן של מבצע הגירוש. רק לפני זמן קצר, אימצנו, מתוך קשיים גדולים מצידנו אל קהלנו, שמניינו היה מאה וארבעים אלף נפש, עשרים ושלושה אלף פליטים. ואני יכול לקבוע בגאווה שעל אותם פליטים להיות מאושרים שהגורל האכזר שנפל בחלקם היה בכל זאת נדיב כלפיהם, על שכיוון אותם לגטו הזה. זהו המזל שבתוך האסון. כעת, כשאנו מפנים מן הגטו עשרת אלפים נפש, איני יכול לעבור בשתיקה על נושא עגום זה. למרבה הצער, קיבלתי בעניין זה פקודה בלתי מתפשרת, שנאלצתי למלא כדי שלא לגרום שהיא תבוצע בידי אחרים. במסגרת אפשרויותי, הן במקרה זה והן במצבי מצוקה קודמים, אני משתדל להקחות את חוד הגזרה. פתרתי את העניין באופן כזה, שהועדתי למשלוח אותו פלג שהיה מורסה מוגלתית בגטו. לכן נמצאו ברשימת המגורשים נציגי העולם התחתון, חלאת אדם ויחידים המזיקים לגטו.

פעמים רבות הוטחו נגדי טענות שההברחה לגטו אינה פוסקת. את העובדות לא ניתן היה להכחיש ולא יכולתי להתגונן מפני הטענות. כשאני משלח היום מן הגטו כנופייה של ספרים ורמאים שונים, הריני עושה זאת מתוך אמונה מלאה שאותם אנשים ראויים לגורלם.

הוועדה המורכבת מאנשי אמונים שלי מחליטה על הרכבה של רשימת המגורשים. הוועדה משמשת לי ערובה שהיא לא תדון לגירוש את מי שאינם ראויים לכך. אני כמובן יודע שבקצב המסחרר שבו פועלת הוועדה תיתכן מידה של אי דיוקים. אבל עובדה היא שאין לחשוש כלל לתופעות של רצון רע מצד הגורמים המחליטים על הגירוש. עד לרגע האחרון מבקשים הנוגעים בדבר את שתדלנותם של אנשים אחרים בעניינם ואינם מוותרים על כל דרך, ותהיה עקלקלה ככל שתהיה. ברור שהתערבותם לא תניב תוצאות כלשהן.

אולם אני מקווה, ותקוותי נשענת על עובדות מהימנות, שגורלם של המגורשים לא יהיה כה טרגי, כפי שבדרך-כלל חזו זאת בגטו. הם לא ימצאו מאחורי גדרות תיל ויהיה עליהם לעבוד בשדה.

בשולי מבצע הגירוש התעצמה מכת הרכילות. אני חייב לגנות במילים בוטות ביותר את עכירת שלוותו של הציבור. לא אחת הכרזתי באוזניכם, שאת שלוותכם אתם יכולים לבנות בעבודתכם בלבד, והכניעה לרכילות יכולה רק להחליש את יסוד הברזל, שהוא העבודה... עומדים אנו על סף זמנים קשים מאוד, והכול חייבים לתת על כך את דעתם. מן הצרות הרעות ביותר תוכל להציל אותנו העבודה בלבד.⁵⁵

נאמו של רומקובסקי הצטיין בביטויים דמגוגיים ובתיאורים שקריים. בייחוד הרגישו את האוכלוסייה הכלואה בגטו לודז' דיבוריו של רומקובסקי על גירושם של פושעים כביכול. דברים אלו על חפים מפשע, לרבות ילדים, שנועדו לגירוש, צרמו את אוזני הכול.

אין ספק שרומקובסקי לא ידע על המתת ההמונים שמבצעים הגרמנים במחנה ההשמדה חלמנו. אבל מנאמו עולה שקיננו בלבו חשדות בדבר הסכנה האיומה הנשקפת למגורשים, גם אם שיקר לקהל מאזיניו וטען שהמגורשים מועברים לעבודות שדה. את המוצא היחיד מן הסכנה שריחפה על גטו לודז' כולו ראה רומקובסקי בניסיונותיו השתדלניים אצל הגרמנים להקטין את ממדי הגירוש, ואת קרש ההצלה ראה בעבודת העבדים של תושבי הגטו ובשמירה על השקט בתוכו.

גם כשהתברר שהגרמנים אינם מסתפקים במכסה של עשרת אלפים מגורשים הוסיף רומקובסקי לדבוק במדיניותו. כבר בתחילת חודש פברואר ציוו השלטונות הגרמניים להוסיף ולגרש עוד יהודים מן הגטו. בהתאם להוראותיהם הוסיפה לפעול ועדת הגירוש שאורגנה בידי רומקובסקי. במשך חודש פברואר 1942 הוצאו מן הגטו, לפי רשימות של ועדת הגירוש, 7,025 בני אדם, בהם 2,758 גברים ו-4,267 נשים.⁵⁶ אנשים אלו הובלו בידי משטרת הסדר הגרמנית אל מחנה ההשמדה חלמנו ושם נרצחו. מדיניותו ונאומיו של רומקובסקי השניאו אותו על רוב-רובם של תושבי גטו לודז'. אלא שלא היתה לשום גורם ציבורי או מחתרתי בגטו היכולת להציע חלופה כלשהי. הגטו היה שרוי במצב של חוסר אונים מוחלט.

ז. עובדי הכפייה

מן המגורשים שהובאו למחנה ההשמדה חלמנו בחרו הגרמנים בחמישים עד שישים גברים חזקים כדי לצרפם, למה שנקרא "קומנדו העבודה" (Arbeitskommando). אנשים אלו לא נרצחו במשאיות גז יחד עם יתר האומללים שהובאו לחלמנו, אלא היו לפרק זמן לעובדי כפייה, האומללים שבאומללים. כמחציתם הועסקו בתוך הארמון ונכפה עליהם לאסוף את בגדיהם של הנרצחים ולעבוד בעבודות ניקיון ושירותים למען סגל המחנה. חמור לאין ערוך היה מצבם של אותם אומללים שהובאו יום-יום למחנה היער. ברגליים כבולות באזיקים הוכרחו הללו לחפור את קברי ההמונים, וכשבאו משאיות גז ובהן גוויות הנרצחים הם נאלצו להוציא את הגוויות מן המשאיות ולסדרן בתוך קבר ההמונים. כל זה התרחש בהשגחתם הכבדה של אנשי סגל המחנה שהתעללו בסדיסטיות שאי אפשר לתארה בקרבנותיהם, עובדי הכפייה. כל אנשי קומנדו העבודה נרצחו לאחר פרק זמן ובמקומם הובאו תמיד אסירים שנבחרו מן המשלוחים החדשים.⁵⁷

פרטים על מצבם ועל ייסוריהם של אומללים אלו ידועים לנו מעדויותיהם של שניים מן הנמלטים, מעדותו של היערן מאי, מן הפתקאות שהושלכו ונמצאו בשטח המחנה, ובעיקר - מדוחות החקירה של המרצחים עצמם שנחקרו והועמדו למשפט לאחר המלחמה. וכך סיפר בחקירתו על גורלם של אנשי קומנדו העבודה הפושע הנאצי, איש סגל המחנה ולטר בורמייסטר:

לא כל מי שהובאו אלינו להמתה בגז נרצחו מייד. כלומר היה גם קומנדו עבודה יהודי. הרכבו הכולל עמד על שלושים עד ארבעים איש והוא הושלם תמיד מן המשלוחים החדשים, וכך הוסיף לעמוד על אותו מספר. השלמה זו לא נעשתה כל יום, אבל בממוצע נדרש שבוע לבחור אנשים מן המובאים החדשים כדי להשלים את הרכבו של קומנדו העבודה. המשתייכים לקומנדו זה היו כבולים ברגליהם באזיקי ברזל והם שוכנו במחסן תבואה. כל יום הם הוצבו מחדש לעבודתם. מקצתם עבדו בארמון ונאלצו לאסוף את בגדיהם של המובאים החדשים כשהללו כבר היו במשאיות הגז. אם באותו היום לא היו משלוחים, היה עליהם לנקות את החצר ולעסוק בתיקוני השבילים.

מי שהופנו למחנה היער, נאלצו לחפור שם קברים, להוציא גוויות ממשאיות הגז ולהניחן בקבר, ואחר-כך לבצע עבודות ליד תנורי השרפה. ההשגחה על קומנדו העבודה היהודי הופקדה בארמון בידי סמל המשטרה הפלה [Haefele], ובמחנה היער - בידי לניץ [Lenz], בעזרתם של כמה שוטרים. כל מי ששהה פרק זמן ארוך מדי בקומנדו העבודה, חוסל. נאסר עליהם להיות יותר מדי ותיקים. לניץ לא היה מחזיר תמיד את האנשים. מי שנבחרו למות פשוט נורו במחנה היער.

בתקופה מאוחרת יותר היו גם קומנדו עבודה יהודיים בבית מלאכה לחייטות וסנדלרות, והללו עבדו בשביל סגל המחנה ונשארו שם זמן ארוך יותר.⁵⁸

בקיץ 1942 הזמין מפקד מחנה חלמנו, הנס בוטמן, את היערן היינץ מאי לבקר במחנה היער כדי לדון על האפשרויות לשתול שם עצים כדי להסוות את קברי ההמונים. והנה קטע מעדותו של מאי:

נסעתי עם בוטמן לחלקה 77 ונכנסתי לראשונה מלא חרדה למקום האיום הזה.

בקרחת היער שהורחבה על-ידי כריתת עצים ראיתי תחילה קבר באורך של מאתיים מטרים פחות או יותר וברוחב של חמישה מטרים. הקבר היה מכוסה אדמה בגובה של שני מטרים בערך. קצת רחוק יותר היה קבר דומה באורך חמישים מטרים בערך. בקרחת יער אחרת במרחק של חמישים מטרים מן הצד היה קבר באורך מאה וחמישים מטרים. קבר זה היה מכוסה אדמה רק בחלקו, וקצהו עדיין היה פתוח. לא היה לי האומץ לגשת לשם ולהסתכל. עד מהרה באה משאית סגורה ועמדה כשחלקה האחורי מופנה לקצה הפתוח של הקבר.

המשאית נפתחה ואז ראיתי ערמה של גוויות בני אדם נופלת מתוך המשאית. בליווי של הו'נדרם, ניגשה למשאית קבוצה של עובדים המועסקים שם, והם ערומים למחצה, כדי להשליך את הגוויות לתוך הקבר. בוטמן אמר לי שמכניסים את הגוויות בקפידה שכבות-שכבות, שאם לא כן לא יספיק המקום בקבר... במקום עבדו כשלושים אנשים צעירים יחסית. כולם היו ערומים למחצה.

בוטמן אמר לי שהוא מחליף את העובדים כל שבוע. הוא גם נותן הוראות "לגמור אותם" ובוחר מפעם לפעם כוחות חדשים מן היהודים המובאים במשלוחים החדשים. העובדים היו כבולים באזיקים ברגליהם כך שיוכלו ללכת בלבד, אבל לא לרוץ.

בוטמן אמר לי כי קורה לעתים קרובות שלאחר יום או יומיים טוענים האנשים שאין ביכולתם להמשיך בעבודה זו ומבקשים שיירו בהם. ואז הוא, בוטמן, היה מצייר על גבם סימן של צלב בעיפרון אדום. זה היה סימן לאנשי סגל המחנה לירות בערב באותם אנשים... בוטמן היה מצייר גם סימן של צלב על גבם של מי שלא עבדו היטב לטעמו.⁵⁹

ח. עדותו של גרוינבסקי

אסירי קומנדו העבודה ניסו בכל דרך שהיא לסנן החוצה מידע על מהותו של המחנה בחלמנו. כמו כן נעשו ניסיונות בריחה, אבל הסיכויים שהם יעלו יפה היו קלושים ביותר. אי אפשר לקבוע כמה ניסיונות בריחה נכשלו. כמה הכנות לבריחה, למשל, נחשפו בטרם עת בידי הגרמנים. וכך כתב בעניין זה היערן היינץ מאי:

בקרחת היער עמדו בכל מקום משמרות חמושים ברובים ובתת-מקלעים. בוטמן אמר לי שאלו הם צלפים מעולים. הוא אמר גם שקרו מקרים רבים שאסירים ניסו לברוח, אלא שמעולם הם לא הגיעו רחוק. תמיד השיג אותם כדור של הצלפים המצוינים.⁶⁰

לעולם לא נדע כמה אנשים נהרגו בעת הבריחה וכמה נתפסו לאחר שאולי כבר הצליחו להימלט משטח המחנה. ידוע לנו על הצלחות מעטות בלבד.

בתחילת 1942 ברח ממחנה חלמנו מיכאל פודכלבניק [Podchlebnik]. האיש שהה עשרה ימים בחלמנו בקומנדו של עובדי כפייה. הוא הצליח להגיע לעיר ז'שוב (ריישא) ושם הסתתר עד לשחרורו של האזור בידי הצבא האדום. ביוני 1945 העיד פודכלבניק בפני ועדת חקירה פולנית על פשעי הנאצים והמאורעות במחנה ההשמדה חלמנו. בעדותו סיפר פודכלבניק על בריחתו המוצלחת של עוד אסיר אחד מעובדי הכפייה בחלמנו, ששמו שלמה וינר. אבל פודכלבניק לא ידע דבר על גורלו של וינר לאחר שנמלט מחלמנו.⁶¹

הבריחה החשובה ביותר היתה בריחתו של יעקב גרוינבסקי (או גרויאנובסקי, כפי שהשם נכתב במקורות מסוימים).⁶² קרוב לוודאי שזה לא היה שמו האמתי של האיש, אלא שמטעמי סודיות הוא הציג את עצמו בשם גרוינבסקי או גרויאנובסקי. ייתכן גם ששמו האמתי היה שלמה וינר והוא-הוא האיש שהוזכר בעדותו של מיכאל פודכלבניק. בשל חוסר הוודאות, נידרש אליו בהמשך בשם יעקב גרוינבסקי.

יעקב גרוינבסקי נמלט מחלמנו ב-19 בינואר 1942, לאחר שהות של שבועיים במחנה בקבוצת קומנדו העבודה. הוא הצליח להגיע לעיירה גרבוב. הדבר היה עוד קודם שחוסלה הקהילה היהודית בעיירה זו. גרוינבסקי נפגש עם רבה של קהילת גרבוב וסיפר לו על המתרחש במחנה חלמנו. מגרבוב עשה גרוינבסקי את דרכו הרצופה סכנות עד לוורשה. הוא הצליח לחדור לגטו הסגור וליצור קשר עם אנשי ציבור שעמדו בקשר עם המחתרת שפעלה בגטו. בעקבות קשרים אלו מסר גרוינבסקי לאנשי הציבור

בגטו עדות מפורטת על מחנה ההשמדה בחלמנו. עדותו הכתובה בשפה היידיית הועברה לארכיון המחתרתי שהקים וניהל בגטו ורשה הד"ר עמנואל רינגלבלום.⁶³

על פגישותיו של גרוינבסקי עם אנשי המחתרת בגטו ורשה ועל הרושם שעשתה עדותו יספר יצחק צוקרמן, מראשי המחתרת בגטו ורשה כך:

באחד הימים הופיע אצלי גוטקובסקי. הוא היה אחד הבודדים שהיו מגיעים לדירה הקונספירטיבית שלי. הוא הביא אתו את הסיפור המלא על "הקברן מחלמנו". וזה הסיפור, כפי שנשאר בזיכרוני: "הקברן" היה אדם צעיר שנלקח בידי הגרמנים מאחת העיירות בוורטגאו, שהיו בה עדיין יהודים. הוא נלקח עם בני קהילתו לארמון נטוש ליד הכפר חלמנו. באחד הטרנספורטים הובאו לשם גברים, נשים, ילדים ורוכזו ביחד. לא היכו אותם בשלב זה. נראה שזה היה בדצמבר 1941. אז הופיע לפניהם גרמני גבוה, רחב גרם, פניו היו טובות, היה מעשן סיגר ונואם. והוא אמר שהוא יודע מה רב סבלם של היהודים בגטאות באזורי הכיבוש, ושעתה הגיע סוף לייסוריהם. אחרי התקדמות הצבא הגרמני והכיבושים בשטחי ברית המועצות, יישבו אותם בכפרים ובמקומות שעבודתם דרושה ויקימו שם בתי ספר לילדים. הוא היה מצליח להרגיע, נראה שפניו עוררו אמון רב. הוא היה מלטף את ראשי הילדים... האנשים נתנו בו אמון.

כיוון שהיהודים בגטאות היו מלוכלכים והטיפוס השתולל, הוא היה אומר להם להתפשט, להתקלח והבטיח שיקבלו בגדים חדשים. הוא היה מעביר אותם לחצר אחר - אני לא יודע בדיוק את צורת הארמון הנטוש ההוא - ולאחר מכן הופיעו ז'נדרמים גרמנים עם מגלבים שהריצו את היהודים והכניסום לתוך משאית סגורה הרמטית אשר עמדה בחוץ. היו סוגרים את הדלתות והנהג הגרמני היה מתניע את האוטו ומזרים את גז הפליטה פנימה. נדמה לי שאחרי נסיעה של כ- 16 ק"מ⁶⁵ היו מגיעים לחורשה ליד קולמהוף, שם היו מופיעים גרמנים וגם יהודים צעירים אשר נבחרו מתוך הטרנספורטים שהגיעו קודם, שתפקידם היה להיות הקברנים: לחפור את הבורות, להניח את הגוויות ולכסות. לאחר שסיימו מלאכתם, היו מוחזרים לבית כלא הסמוך לארמון הזה או לחורשה הזאת. בלילה היו מובילים אותם באזיקים.

"הקברן" היה אחד הצעירים האלה, הקברנים. רוב האנשים שהם טיפלו בהם היו נחנקים ומתים עוד במשאיות. היו אחדים יוצאים מן הכלל, לרוב תינוקות, שנותרו בחיים עדיין. ניתן להסביר זאת בכך שהגז לא הגיע אליהם. במקרים אלה היו הגרמנים מנפצים את ראשי העוללים באילנות והורגים אותם במקום.

אותו איש עשה שבועות אחדים עם הקברנים, עד שהחליט לברוח. הוא השיג באיזשהו מקום סכין גילוח, ויום אחד, כששחררו אותם מן האזיקים, והובילו חזרה באוטו מכוסה בסגור באברזין, חתך את האברזין, קפץ והצליח להימלט. רדפו אחריו, אך הוא הצליח להסתתר,

עבר קהילות יהודיות, מקומות שבהם עוד שרדו יהודים. היה מופיע אצל רבני העיר ואצל הנכבדים והיה מספר את סיפורו, ולא האמינו לו...

הוא נדד בימים ולילות עד שהגיע לוורשה. ואת סיפורו שמע אליהו גוטקובסקי. אין צורך לומר שהיה בזה כדי לחזק את ההערכה שלנו שזהו הקץ שהגרמנים מייעדים לכל היהודים. זה היה "הקלף" שלנו כביכול נגד אלה שהאמינו כי הגרמנים נקמו את נקמתם ביהודי וילנה בגלל היותם קומוניסטים. והנה, גם פה

במערב, בשטחים שסופחו על-ידי הגרמנים אל הרייך השלישי, ולגבי אנשים שאינם חשודים בקומוניזם. זה כמוכן הוסיף לדכדוך הנפש שהיינו שרויים בו.⁶⁶

אין ספק שעל סמך המידע שמסר גרוינבסקי התפרסמו בעיתוני המחתרת בגטו ורשה הידיעות הראשונות על הטבח במחנה ההשמדה חלמנו. הידיעה הראשונה התפרסמה כבר ב- 8 בפברואר 1942 בלשון היידית בביטאון של הבונד, וכך נאמר שם:

יותר ויותר מגיעות ידיעות על השמדת יהודי הרייך. משורה של עיירות מובילים את היהודים לחלמנו (11 ק"מ מקולו ומדומביי), ושם מצופפים אותם, עירומים למחצה (הגברים בתחתונים והנשים בכותנות), במכוניות סגורות הרמטית. במכוניות הללו הם מורעלים בגזים. את היהודים שסירבו לעלות על המכוניות, הכריחו לכך, על-ידי דקירות בכידונים מלובנים. קרה שם מקרה, כאשר אילצו בן לתלות את אביו. הוא עצמו מת אחר כך מהתקף-לב. מגיעות קריאות נואשות מהיהודים שם להציל לפחות את הילדים. פראותן של החיות ההיטלריסטיות אין לה גבול.⁶⁷

רשימה מפורטת ומדויקת יותר התפרסמה בביטאון של השומר הצעיר בלשון הפולנית במאמר שכותרתו "הטבח בחלמנו". וכך נכתב שם:

הציבור היהודי בווארשה זועזע זה כבר לשמע הידיעה על הרצח ההמוני והאכזרי שרצחו בריוני היטלר באוכלוסייה היהודית בכמה וכמה עיירות במחוז המכונה "וארטגאו" ... במחוז קולו נמצאו ריכוזים ניכרים של יהודים בכמה וכמה עיירות, שניצלו עד כה מהעקירה, הגירוש והרצח, שנקטו הגרמנים בקנה-מידה רחב משעת כיבושו של השטח. ובכן, לכל עיירות אלה (קולו, קלודאוה, סמפולנו, איזביצה ועוד) הגיעה ביום בהיר אחד יחידת אס-אס, כדי להעביר כביכול את היהודים למקום אחר ... כל היהודים, ללא הבדל מין, גורשו מבתיהם ורוכזו במקום אחד, בקולו – בית-הכנסת, בקלודאוה - בכנסיה... בכל עיירה בחרו הז'נדרמים המקומיים 30 גברים צעירים וחזקים, ואלה נשלחו ראשונים. לאן נשלחו - לא ידוע. אחר-כך נתברר, כי נשלחו ליער ליד חלמנו (בגרמנית - קולמהוף), ונצטוו לחפור קברים להמונים. עבודתם זו נמשכה מעלות השחר ועד הלילה. בינתיים הועברו היהודים בהדרגה מהעיירות לחלמנו קבוצות-קבוצות. רק כאן נרצחו בהמונים על-ידי גז מרעיל. יום-יום היו הרוצחים הנאצים מביאים לחלמנו 500 עד 750 יהודים, הכל לפי שעות-האור ביום, ומכנסים אותם בבניין מיוחד. כאן נאמר ליהודים הנדונים למוות, כי לפני "העברתם" הם זקוקים לחיטוי. לשם כך הובאו בקבוצות של 50 למרתף, הגברים נצטוו להתפשט עד תחתוניהם, הנשים - עד כותנתן. לפתח המרתף הגיעה מכונית מיוחדת, ולתוכה נדחסו 50 איש, בסיוע בעיטות. המכונית נסגרה באופן הרמטי, והנהג לחץ על כפתור. המנוע התחיל לשאוג ומבפנים נשמעו צעקות וגניחות איומות. המכונית עמדה לפני המרתף כ- 15 דקות, כשהמנוע שואג, ואחר-כך גוועו

בהדרגה הצעקות בפנים. רק אז נסעה המכונית ליער, אל קברי ההמונים שהוכנו מראש, וחמישים הגויות הושלכו לתוכם.⁶⁸

תוכנה המדויק של העדות שמסר גרוינבסקי נמסר לאנשי המחתרת הפולנית, שהיתה כפופה לממשלה הפולנית הגולה בלונדון, והללו שיגרו ללונדון דין וחשבון מפורט. הממשלה הפולנית הגולה פרסמה את תוכנו של הדין וחשבון הזה בהודעה הרשמית הסודית שלה שהיתה מיועדת לשרי הממשלה ולחברי המועצה הלאומית (הפרלמנט) בגולה. וכך כבר בחודש יוני 1942 התגלגל עותק מפרסום סודי זה לידי של הד"ר יצחק שוורצברט שהיה הנציג היהודי מטעם הציונים הכלליים במועצה הלאומית הפולנית בגולה. שוורצברט מסר את המידע על המתרחש בחלמנו לידיעתם של מנהיגים יהודים בעולם החופשי.⁶⁹ אנשי הארכיון המחתרתי של רינגלבלום תרגמו גם לגרמנית קטעים נרחבים מעדותו של גרוינבסקי, כנראה כדי להפיץ את המידע על רצח ההמונים בחלמנו, בקרב האוכלוסייה הגרמנית.⁷⁰ לא ידוע אם אמנם אפשר היה להפיץ את תוכן עדותו של גרוינבסקי בקרב הגרמנים. מכל מקום ידוע שהאוכלוסים הגרמנים ברחבי ורטגאו כבר ידעו היטב על פעולות הרצח בחלמנו. לא רק היערן מאי העיד על כך, שהרי אלפי גרמנים וגם פולנים מאוכלוסי היישובים הסמוכים לחלמנו - קולו, דמביי, פובירציה, זוודקי - ראו את שיירות האומללים שהובלו למחנה ההשמדה בחלמנו.⁷¹

למרות ההוראות הרבו אנשי סגל המחנה לפטפט, ובשיחותיהם עם המקומיים הם לא נמנעו מלספר על הנעשה במחנה. היו גם מקרים של התקשרות אישית קרובה של תושבי המקום עם אנשי סגל המחנה. גרמניה ששמה רוזליה (Rozalia), בת למשפחה גרמנית שמוצאה מאזור ווהלין שהתיישבה בכפר סקובייליץ (Skobielice), אף התחתנה עם איש סגל המחנה יוזף פהם. ממנו קיבלה ידיעות מדויקות על הנעשה במחנה חלמנו.⁷²

כמו כן ידעו רבים מן הגרמנים תושבי לודז' על הנעשה במחנה חלמנו. וכך העידה, בין היתר, בשנת 1962 בפני בית המשפט בהמבורג הגרמניה אלי קריזונס (Elli Krizons), שהיתה פקידה בגסטפו בלודז', וסיפרה בדבריה שהגרמנים בלודז' הרבו לדבר על רציחתם של יהודי גטו לודז' בחלמנו (קולמהוף).⁷³ מידע על הטבח בחלמנו הוסיף לזרום לגטו ורשה גם לאחר בריחתו של גרוינבסקי. הידיעות חדרו מן העיירות קרושניוויצה, קוטנו, גוסטינין, קלודוה, גרוב והובאו לידיעתו של הד"ר עמנואל רינגלבלום.⁷⁴ היהודים, תושבי היישובים באזור שעדיין עמדו על תלם, עשו כל מאמץ לברר מה מתרחש בחלמנו. ואפשר לקרוא על כך בעיתוני המחתרת היהודית בגטו ורשה. בדו-ירחון "סלודו מלודיק" (Slowo Mlodych – "דבר הצעירים"), ביטאונה של תנועת הנוער גורדוניה בלשון הפולנית, הופיעה כתבה נרחבת ומפורטת ביותר על הנעשה בחלמנו. בין היתר נכתב בכתבה זו כך:

שליחים-רצים שנשלחו מטעם הקהילות היהודיות בקלודוה, איזביצה קויאווסקה, בוגאי וסומפולנו כדי שיבררו מה קרה לעקורים, הצליחו רק לקבוע שהכניסו אותם אל הארמון בחלמנו, ומשם אין הם יוצאים עוד. האיכרים המקומיים סיפרו שלארמון אין מביאים שום מצרכי מזון, וכמה פעמים ביום נכנסת לארמון

מכונת משא אפורה ואחר-כך יוצאת מתוכו ופניה אל היערות... רק אחר-כך הצליחו לברר עוד פרטים על מה שמתרחש בארמון של חלמנו.

בהמשך מובא בכתבה תיאור נרחב ומדויק על הנעשה בארמון בחלמנו ובמחנה היער.⁷⁵ ידיעות על המתת ההמונים בחלמנו התחילו להתפרסם גם בעיתונות של המחתרת הפולנית. הכתבה הראשונה התפרסמה בדו-שבועון "בריקדה וולנושי" (Barykada Wolności - "מתרס החרות"), ביטאון של הארגון "הסוציאליסטים הפולנים" - Polscy Socjalisci. וכך נכתב בכתבה:

הגיעו לאוזנינו ידיעות המקפאות את הדם בעורקים על השמדתם של יהודים בשטחים שסופחו לרייך. הדבר התחיל באיסופם של יהודים בכמה יישובים בקבוצות של כמה אלפים. באמתלה של הכשרתם לעבודה יצרנית רשמו את כולם ועשו להם בדיקה רפואית תמורת ארבעה מרקים לגולגולת. אחר-כך התחילו להוציא אותם במשאיות לכיוון לא ידוע. לאחר שעזבו את המקום, שוב לא נודעו עקבותיהם. רק לאחרונה נתגלה הסוד. מסייעים את כולם לחלמנו בנפת קולו ושם, בחורבה ישנה שהיתה לפני ארמון, סוגרים במרתפים את הקבוצה שהובאה, בלי בגדים ובלי הסקה. משם מובילים אותם בקבוצות במשאיות סגורות הרמטית ומצופות פח, המשמשות תאי גזים. המשאית מגיעה לקרחת יער, לבור שנחפר מבעוד זמן ולידו מחכים הקברנים, גם הם יהודים. ההמתה בתא נמשכת דקות אחדות, אחר-כך משליכים את הגופות לבור ומסדרים אותן שכבות-שכבות. המשאית חוזרת לקחת עוד קבוצה והעבודה נמשכת עד ערב עם הפסקת צהריים. בסוף היום הורגים את הקברנים ביריות. כל התהליך נשמר בסודי-סודות. גם הארמון בחלמנו וגם קרחת היער מוקפים שרשרת צפופה של שוטרים מצוידים במכונות ירייה.⁷⁶

באותו חודש יוני 1942 התפרסמו גם כתבות ראשונות על מחנה חלמנו בעיתונים הבריטיים. ב-25 וב-30 ביוני התפרסמו כתבות בעיתון "דילי טלגרף" (Daily Telegraph). בעקבות כתבה זו פורסמו ידיעות על חלמנו גם בעיתונים אחרים בעלי תפוצה גדולה כגון, "איוונינג סטנדרד" (Evening Standard), "טיימס" (Times), "סקוטסמן" (Scotsman), "מנצ'סטר גרדיין" (Manchester Guardian), "דיילי מייל" (Daily Mail), ו"ניוז קרוניקל" (News Chronicle).⁷⁷

ספק רב אם הידיעה על מחנה חלמנו והמתרחש בו חדרה במחצית הראשונה של שנת 1942 גם לגטו לודז', הסגור הרמטית. אמנם לאחר המלחמה פורסם, על-פי שלוש עדויות סותרות, שב-19 בינואר 1942 שלח הרבי מגרבוב מכתב ליעקב שולמן בגטו לודז' ובו תיאור מדויק על ההשמדה במחנה חלמנו ששמע הרב מפיו של איש צעיר שהצליח להימלט ממחנה זה. לוציאן דוברושיצקי, חוקר תולדות גטו לודז', הצביע על הסתירות בין שלוש העדויות הללו, והוא מסכם את דבריו כך: "אין לשלול בסופו של הדבר את אפשרות קיומו של מכתב זה, אך גם אין לדעת מי בגטו קרא אותו או לפחות ידע על קיומו".⁷⁸

תודות לבריחתו של גרוינבסקי, על כל פנים, הגיע מידע מדויק על המתרחש במחנה ההשמדה בחלמנו למחתרת היהודית בוורשה, ובאמצעותה, כאמור - למחתרת הפולנית ולממשלה הפולנית בלונדון. מידע זה

הועבר לידעתם של מנהיגי הארצות החופשיות ומנהיגים יהודים בעולם החופשי. רצח ההמונים שנעשה ביהודים בחלמנו שוב לא היה סוד מבחינתו של העולם. עם זאת לא נודעה למסירתו של המידע על מחנה ההשמדה בחלמנו ולגילוי הסוד על רצח ההמונים שנעשה בו השפעה כלשהי על המשך פעולות הרצח של הגרמנים בעם היהודי. קבלת המידע על המחנה לא השפיעה על העולם החופשי לתכנן או לפעול פעולה כלשהי לטובת היהודים.

אין ספק, שהתוצאה המיידית של בריחתם של גרוינבסקי, של פודחלווניק ואולי גם של אנשים אחרים, היתה הגברת השמירה של הגרמנים על המחנה ובייחוד על אסירי קומנדו העבודה. גם על כך סיפר בוטמן ליערן היינץ מאי.⁷⁹

איש סגל המחנה קורט מביוס, שהעיד אחרי המלחמה במשפט בגרמניה נגד הפושעים הנאצים ממחנה חלמנו, נדרש גם לנושא הבריחות של אסירי קומנדו העבודה ולהגברת השמירה על המחנה. והנה קטע מעדותו:

בהשגחתי הובא קש מתוך אסם לחמישה בעלי מלאכה יהודים שהובאו מאוחר בערב ועמדו להיכנס למרתף הארמון. אגב כך נמלט אחד היהודים ולא היה אפשר לרדוף אחריו, שכן לא עמדה לרשותנו תאורה חוץ מפנס רוח אחד. פלטה מסר על המקרה וזומנתי להתייצב בפוזנן בפני בית משפט של הס"ס. בבניין הלבנים של בית המשפט שבמרכז העיר תחקר אותי שופט קשיש בדרגת שרפירר או אוברשרפירר. הוא התייחס אלי תחילה בחומרה רבה. אבל לבסוף הסביר לי שלא יגיש נגדי כתב אישום, משום שהתאורה באותו אירוע היתה גרועה מאוד. כעבור כשבועיים בא לקולמהוף מפקד השוצפוליצי בליצמנשטט (לודז'), אוברשט קויק [Keuck]. כל הסיפור היה ידוע לו והוא הביע את שביעות רצונו שלא יוגש נגדי כתב אישום. ידוע לי שבמקרה אחר קפצו כמה יהודים מקומנדו העבודה בעת הנסיעה במחנה היער מתוך משאית וברחו. אורגנה יחידת חיפוש, ושניים מן הבורחים נתפסו, אבל אחדים הצליחו להימלט.⁸⁰

לא ידוע על בריחות מוצלחות ממחנה חלמנו לאחר ינואר 1942. רוזליה פהם ידעה לספר על שש בריחות של אסירים מן המחנה, שמהן רק שתיים היו מוצלחות ויתר הארבע נסתיימו בהריגתם של הבורחים.⁸¹ על גורלו של גרוינבסקי יש בידינו ידיעות מעורפלות בלבד. יש סברה, שהוא עבר מגטו ורשה לזמושץ' (Zamosc) ונספה במחנה ההשמדה בלז'ץ.⁸²

מקור: שמואל קרקובסקי, *כפר נידח באירופה: חלמנו (קולמהוף) מחנה ההשמדה הנאצי הראשון*, תשס"א, יד ושם ירושלים. עמ' 27-65

הערות

- 1 משפט קופה-לאבס ואחרים. ראה ZSL, 3 AR-Z 69/1959 - Koppe, Laabs und Andere. עותקים בארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 1, עמ' 877.
- 2 דוח החקירה של מיכלוזון במשפט קופה-לאבס, ארכיון יד ושם, שם, עמ' 1211-1212. ראה גם ZSL, 203 AR-Z 310/67 SB V Rueckerl, p. 259. וכן ראה Bednarz 4. ראה TR-10/887, כרך 7A, עמ' 1271-1272.
- 3 ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 7A, עמ' 1271-1272.
- 4 ראה Bednarz.
- 5 N-S Massentoetungen, pp. 87-106
- 6 ZSL 203 AR-Z 310/67, SB V Rueckerl, pp. 248-264. ראה גם Landesgericht Wien, AZ-276, Vr 4726/62 7
- 7 Landesgericht Wien, AZ-276, Vr 4726/62
- 8 ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 6, עמ' 904.
- 9 ZSL, 203 AR-Z 310/67, SB V, עמ' 8-10.
- 10 ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 4, עמ' 614; כרך 6, עמ' 1015.
- 11 דוח החקירה של הפלה, ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 4, עמ' 11. ראה גם לעיל, הערה 9.
- 12 ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 203, כרך 6, עמ' 5.
- 13 ראה לעיל, הערה 9.
- 14 ארכיון יד ושם, TR-10/463, כרך 2.
- 15 שם, TR-10/887, כרך 203.
- 16 ZSL, 203 AR-Z 69/59, כרך 6, עמ' 968. ראה גם "Justiz und NS-Verbrechen, Sammlung deutscher Strafurteile wegen Toetungsverbrechen 1945-1966, Amsterdam 1979, Band XXI, p. 234 (להלן *Toetungsverbrechen 1945-1966*). (Justiz und NS-Verbrechen David Cesarani (ed.), *The Final Solution: Origins and Implementation*, London 1994, pp. 9-10
- 17 David Cesarani (ed.), *The Final Solution: Origins and Implementation*, London 1994, pp. 9-10
- 18 גם שך ריכרד ברייטמן סבור שזו היתה הסיבה לדחייתו של מועד הוועידה בוונזה. ראה Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*, London 1991, p. 229 (להלן Breitman).
- 19 פנקס קהילות לודז', עמ' 232.
- 20 ZSL, 203 AR-Z 310/67, SB V
- 21 עדויותיהם של מביוס, של בורמייסטר ושל הקלברך.
- 22 ZSL, 203 AR-Z 59/69, כרך 5, עמ' 856.
- 23 ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 5, עמ' 876.
- 24 שם, עמ' 829.
- 25 שם, כרך 203.
- 26 שם, כרך 4, עמ' 641.

- 27 שם, עמ' 987.
- 28 שם, כרך 7A, עמ' 1285.
- 29 פנקס קהילות לודז', עמ' 86.
- 30 שם, עמ' 245.
- 31 ארכיון יד ושם, 03/2228.
- 32 פנקס קהילות לודז', עמ' 54-53.
- 33 במקור Powierze במקום Powiercie.
- 34 ארכיון יד ושם, M-21/477.
- 35 שם, TR-10/887, כרך 203.
- Jerzy Lewinski, *Proces Hansa Biebowa: Zaglada getta lodzkiego*, 36
Warszawa 1987, p. 151 (להלן Lewinski).
- 37 דוח החקירה של אלברט מאייר, TR-10/887, כרך 3, עמ' 4-3.
- 38 ארכיון יד ושם, 051/11, עמ' 4.
- Antoni Galinski, "Oboz dla Cyganow w Lodzi", *Biuletyn Okregowej Komisji* 39
Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, I, Lodz 1989, pp. 47-53
ראה גם ZSL, 203 AR-Z 16/67, SB 1/I, עמ' 13.
- 40 כרוניקה של גטו לודז', א', עמ' 262-263.
- 41 שם, עמ' 330-331.
- 42 ארכיון יד ושם, 033/752.
- Konstanty Wolkowski, "Wspomnienia z lodzkiego getta Wedrownik", 43
Biuletyn PTTK w Lodzi, Wrzesien-pazdziernik, p. 19, V(1983)
- Arnold Mostowicz, *Zolta gwiazda i czerwony krzyz*, Warszawa 1988 44
- N-S Massentoetungen, pp. 132-133 45
Melezin, pp. 10-25 46
- Walter Zirpins, *Zeitschrift Kriminalistik* 9 (September 1941) 47
- 48 ZSL, 203 AR-Z 161/67 SB IX, עמ' 53. כן ראה Lewinski, pp. 23-24. עם אנשי המדור ידועים
הפושעים הנס גרלוף, ולטר קרל, הלמוט קריזונס, וילהלם וייסנר, ולטר בוסבך, ארווין רייס, אלפרד שמידט, וילהלם שוון,
אלפרד שטרומברג ול שטריבני, אלקס טוסט, אדוארד טוסט ואלי קריזונס (Hans Gerloff, Walter Karel,)
- Helmut Krizons, Wilhelm Wiessner, Walter Rossbach, Erwin Reiss, Alfred
Schmidt, Wilhelm Schwan, Alfred Stromberg vel (Stribny, Alex Tust, Eduard
Tust, Elli Krizons
- 49 הכוונה ליהודים מגרמניה, מאוסטריה ומצ'כיה שגורשו לגטו בלודז' בסתיו 1941.
- 50 כרוניקה של גטו לודז', א', עמ' 299-300.
- 51 שם, עמ' 301-304.
- 52 שם, עמ' 357-358.

- 53 שם, עמ' 361.
- 54 שם, שם.
- 55 שם, עמ' 363-364.
- 56 שם, עמ' 388.
- Rueckerl, pp. 274-276 57
- N-S Massentoetungen, p. 129 58
- 59 ארכיון יד ושם, M-21/477.
- 60 שם.
- Bednarz, pp. 39-45 61
- 62 בספרו של יצחק צוקרמן שבע השנים, עמ' 139, למשל, נזכר שמו של האיש בתור יעקב גרויאנובסקי.
- 63 ארכיון של המכון היהודי ההיסטורי בוורשה, רינגלבלום I, מס' 412 (להלן ארכיון רינגלבלום). העתק בארכיון יד ושם, מיקרופילם JM/2713.
- 64 אליהו גוטקובסקי, ממנהיגי פועלי ציון-ימין בגטו ורשה ופעיל בארכיון המחתרתי (ארכיון רינגלבלום).
- 65 בספרו של צוקרמן (שבע השנים, עמ') נפלה טעות. משאיות הגז נסעו מרחק של ארבעה ק"מ בלבד.
- 66 שם, עמ' 139-140.
- 67 ראה דער וועקער (המעורר), 4/28 (תאריך), אצל יוסף קרמיש (עורך), עתונות-המחתרת היהודית בוורשה, ד, יד ושם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 538 (להלן יוסף קרמיש).
- 68 ראה Sutrznia (השחר), 21.2.1942, שם, עמ' 612-613.
- 69 ארכיון יד ושם, M-2/194.
70. ראה לעיל, הערה 63, מס' 413.
- 71 בין היתר העידו על כך לודוויג וגנר (Ludwig Wegner) והלנה קרול (Helena Krol). ראה ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 203.
- Bednarz, pp. 54-59 72
- ZSL, AR-Z 161/67 SB/1 73
- Jan Jagielski, Dokumentacja dotycząca obozu zagłady w Chelmnie nad Nerem w zbiorach Żydowskiego Instytutu Historycznego, Materiały z sesji, pp. 83-85
- 75 יוסף קרמיש (עורך), עיתונות המחותרת היהודית בווארשה, ה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 279-280.
- 76 שמואל קרקובסקי, "השואה בעיתונות המחותרת הפולנית", קובץ מחקרים - יד ושם, טז, ירושלים תשמ"ה, עמ' 198-199.
- 77 David Cesarani, "Great Britain", *The World reacts to the Holocaust*, (David S. Wyman, ed.), London 1996, p. 606
- 78 Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Lodz Ghetto 1941-1944*, London 1984, pp. XX- XXI
- 79 ארכיון יד ושם, M-21/477.
- 80 ארכיון יד ושם, TR-10/887, כרך 6, עמ' 1055.

Bednarz, p. 55 81

Ruta Sakowska, Dwa etapy: *Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w 82
oczach ofiar*, Warszawa 1986, pp. 133-137